II aastakäik September 1927 № 1

USUTEADUSLINE AJAKIRI

TARTU ÜLIKOOLI USUTEADUSKONNA VÄLJAANNE

Vastutav toimetaja: **O. Sild**

Sisukord:

lk.
J. Kõpp, Jumalateenistusekorra uuendamise küsimusi. I . . . . . 1—13
A. Lepold, Katolik kirik Ungaris . . . . . 13—21
O. Sild, August Hermann Francke' mõjud meie maal . . . . . 21—41
Varia . . . . . 41—44
Usuteaduslisi oskussõnu: F, G . . . . . 45—48

Jumalateenistusekorra uuendamise küsimusi. I.

J. Kõpp.

1.

Evangeelse jumalateenistusekorra uuendamise küsimus on evangeeliumiusulistes maades, eriti Saksamaal, juba mõnda aega teoreetiliselt ja tegelikult päevakorral nii laias ulatuses, et võib kõnelda suuremast liikumisest sel alal. 1891. a. algatas Friedrich Spitta mõjuvalt terve jumalateenistusekorra, eriti selle liturgilise osa uuendamise mõtte [1]), ning mõni aasta hiljem (1896) tema ja Julius Smend'i asutatud kuukirjas „Monatsschrift für Gottesdienst und kirchliche Kunst" käsitellakse jumalateenistuse küsimusi üksikasjalikult, vaadeldes ning arvustades jumalateenistuse üksikuid osasid ning esitades juhtmõtteid ja näiteid nende otstarbekohasema kujundamise kohta.

Nii mainitud kuukirjas kui teisalgi on ilmunud rohkesti artikleid ja suuremaidki töid kultuse küsimuse alalt, millistes rõhutatakse uuenduste tarvidust ja esitatakse näiteid nende teostamiseks. Suurest hulgast oleks nimetada muu seas: prof. Julius Smend, Der evangelische Gottesdienst, 1904, Karl Anton, Angewandte Liturgik, 1919. Tähtsamaiks harutusaineiks on: ühtluse mõte jumalateenistuses, liturgia formulite ning praeguste teoloogiliste ja usuliste vaadete kokkukõlastus, patu- ja usutunnistus kogudusejumalateenistuses, usutunnistus ja tõotus konfirmatsiooni-talituses, jumalateenistusekorra kohandamine maa- ehk külakoguduste tarvetele. Viimast küsimust selgitatakse ja lahendatakse eriti ajakirjas Die Dorfkirche. Ilmub ka era- agendasid, kus uuenduste nõuete aluseks olevad põhimõtted on teostatud. Eriti silmapaistev on Jul. Smend'i Kirchenbuch für evangelische Gemeinden, I. Gottesdienst; II. Kirchliche Handlungen; uuem trükk 1924/25. Sama autori Handagende zu dem Kirchenbuche für evangelische Ge-

1) Fr. Spitta, Zur Reform des evangelischen Kultus, 1891.

meinden sisaldab peaasjalikult väljavõtteid eelmainitud suurest raamatust väljaspool kirikut tarvitamiseks.

Sõja ajal tekkisid agendad eriti sõjajumalateenistuste tarvis (K. Arper ja A. Zillesen, Agende für Kriegszeiten, 3 köidet). Viimasel ajal ilmunud töödest on eriti silmapaistev Karl Arper'i ja Alfred Zillesen'i Evangelisches Kirchenbuch. I. Gottesdienste (1921[3]), II. Die kirchlichen Handlungen. Bestattung. 1923. Selles püütakse anda mitmekesisemat liturgilist materjali, kui seda harilikult sisaldavad ametlikud agendad; edasi tahetakse kaasa aidata sisemise ühtluse mõtte teostamisele jumalateenistuses ning viimaks pakkuda liturgia osasid, palveid j. t. väliseltki, eriti stiili ja keele suhtes kujul, mis praeguse aja inimese tundeviisile kohandatud.

Kuna jumalateenistusekorra uuendamise küsimused meilgi liikumas, vaatleme silmapaistvamaid ja iseloomulikumaid mõtteavaldusi, algatusi ning ettepanekuid sel alal.

2.

Uuenduse algatus, mille teostamine ei puuduta iseenesest praegust jumalateenistusekorda, on nõue, et jumalateenistuses silmas peetaks ühtluse mõtet: igas jumalateenistuses valitsegu üks kindel mõte, mis avalikuks tuleb terve jumalateenistuse üksikuis ning vähemaiski osades. Lauludes ja palvetes, algussalmides ja lektsioonides, isegi kantslitervitustes ja lõpusoovides — kõigist peab läbi kõlama sama mõte. Sellega saavutatakse, et jumalateenistus avaldab terviku mulje ning üks mõte või tunne esitatakse võimalikult reljefselt ja mõjuvalt. Õieti on siin tegemist suurtel pühadel endastmõistetavalt käsiteldava põhimõtte laiendamisega harilikule pühapäeva-jumalateenistusele. Õige selgelt ja järjekindlalt põhjendab ühtluse nõuet Th. Voss, Der Gottesdienst als liturgische Einheit (1915), esitades ka rea tegelikka näiteid. Eriti õnnestanuks võib tunnistada selles mõttes eelpool mainitud Arper ja Zillesen'i Evangelisches Kirchenbuch, kus antakse piinliku järjekindlusega väljatöötatud lektsioonide, palvete, soovi- ja armukuulutuse sõnade kogud pühapäevade, suurte pühade, laste- ja õhtujumalateenistuste ning piiblitundide tarvis.

Olgu veel tähendatud, et ühtlusemõtte teostamine nõuab liikuvuse ja vabaduse õigustust agendas ettenähtud materjali suhtes, eriti vaba palve pidamise ja perikoopidest loobumise

õigust. Üldiselt võib ühtlusemõtte nõuet pidada niisuguseks, mis ei ärata põhimõttelikku vastuvaidlust; selle vastu tunnustatakse, et tema teostamine võiks küll tuntavalt kaasa aidata jumalateenistuse, eriti selle liturgilise osa muutumisele surnud vormist elavaks sõnaks.

3.

Uuemal ajal on päevakorrale kerkinud jumalateenistuse uuendamise katse, mis tähendab õige järsku pööret evangeelse jumalateenistuse laadis ning kujus. See katse on ühenduses n. n. „kõrgekirikliku liikumisega“ (hochkirchliche Bewegung). Nimi ise on pärit Inglismaalt (High Church — kõrgekirik) ning tähendab sisuliselt ja vormiliselt kirikuvalitsuse ning peaasjalikult jumalateenistusekorra katoliseerimist.

Kõrgekiriklik liikumine algas Saksamaal 1918. a. peamiselt kahe kirikuõpetaja, Hansen'i ja Mosel'i algatusel; liikumisele sümpatiseeris kogu kirikuõpetajaid (ligi 200), asutati „kõrgekiriklik ühendus“ (hochkirchliche Vereinigung), hakati välja andma ajakirja Die Hochkirche (1919. a.). Liikumise kandjad ning pooldajad on väga tegevad: pandakse toime uuendatud ning täiendatud liturgiaga jumalateenistusi, peetakse „päevi“ (Hochkirchentag), avaldatakse lendkirju jne.

Liikumise tekkimiseks andis otsekohese tõuke nähtus, et katolik kirik sõja ning revolutsiooni oludes suutis esineda palju stabiilsemana ning oma liikmeid palju rohkem koondada ja koos hoida, kui ev.-luteruse kirik. Veel rohkem: katolik kirik, mis jõudis alles hoida tähenduse ning mõju oma kodus, hakkas poolehoidu leidma evangeeliumi-usulistegi juures ning andis oma tegevusele õige pealetungiva suuna. Katoliku kiriku jõu peamõiste teguritena tunduvad eriti tema kindel distsipliin ning jumalateenistus.

Sellele vastavalt taotleb kõrgekiriklik liikumine reformatsiooni-kirikute edasiarendamist kiriku põhikorra (Verfassung) ja kultuse suhtes, jäädes evangeelsele alusele ning tahtes olla tõsiselt kristlik [1]).

Kiriku põhikorra alal on eesmärgiks reformatsiooni-kirikute täieline iseseisvus kiriklikuis asjus ja kiriku juhtimises ning igasugustest teguritest olenematu vabadus ja võimalus üles astuda evangeeliumi tunnistuse ja kiriklikkude huvide eest sees- ja

1) Was will die Hochkirchliche Vereinigung? 1922.

väljaspool. Nähes kirikus Kristuse ja apostlite põhjendatud nähtavat õndsuseasutust taotletakse kirikule tema tähtsusele vastavalt suuremat mõju rahva elu suhtes ja püütakse evangeeliumi-usulistes kristlastes äratada ja kinnitada üldisesse Kristuse kirikusse kuuluvuse teadvust. Selles mõttes peetakse tarvilikuks piiskopliku põhikorra maksmapanemist, mis leitakse täiesti vastavat Uue Testamendi vaimule.

Taotletavaks kiriku ideaaliks on kirik, mis on samal ajal evangeelne ning katoliikne, kristlik ning universaalne, „kirik, mille hing on evangeelne ja keha katoliikne“. Sel teel tahetakse teostada „üht ristikogudust“ (una ecclesia). Selle juures ei taheta aga mitte preestrit ja kogudust teine teise vastu asetada ega kiriku valitsemises välja jõuda loosungile, kas piiskoplik või sünodaalne kord, vaid rõhutatakse mõlemate ühtekuuluvust: õpetaja ja kogudus, pastoraalne juhtimine ja koguduse kaasnõupidamine; mõlemate ühendust peetakse ainsalt õigustatuks Uue Testamendi järele; sellepärast nimetatakse kiriku põhikorda piiskoplik-sünodaalseks.

Jumalateenistuse alal rõhutatakse pühade saakramentide tähendust ja objektiivset laadi ning soovitakse jumalateenistuse liturgilise osa rikastamist, leitakse, et jutlus peaks „mõõdukalt“ tagasi astuma. Edasi tahetakse töötada selleks, et jumalateenistuses rohkem silmas peetaks ilu, õilsuse ja ehtsa rahvalikkuse nõudeid ning tarvidusi ja „püha sisu pakutaks alati pühades, auväärilistes vormides“; samuti peetakse tingimata vajalikuks maksva pihi- ja armulauapraktika mõjuvat reformi ning tunnistatakse soovitavaks fakultatiivse erapihi uuendamine. Tegeliku vagaduse alal tahetakse selleks kaasa aidata, et n. n. vagad harjutused — kirikus käimine, palvetunnid, evangeelne kloostrielu — leiaksid reformatsiooni-kirikutes sündsat hindamist ja teostamist. Viimaks seatakse ülesandeks breviaari kokkuseadmine evangeelsete kristlaste tarvis.

Nende nõudmiste ja ideaalide juure on kõrgekirikliku liikumise kandjaid ja pooldajaid viinud kõige pealt tunne, et evangeelses kirikus jutluse kultiveerimisega ning kultilise, müstilise elemendi ja hardusmomentide hooletusse-jätmisega on jõutud liialduseni. Küll hinnatakse jutlust, kuid leitakse, et jumalateenistus peab pakkuma rohkem kui ainult jutlust; jutlus on küll oluline osa jumalateenistuses, kuid ei tohi valitseda teiste osade üle ega neid tagasi tõrjuda. Äratus peab käsikäes käima pal-

veldusega (Anbetung), teadmise ja tunnetuse rikastamine sügavharda laskumisega äramõistmata ja tabamata Jumala imesse. Jumalateenistuse kõrguspunkt peab olema üleisiklik-objektiivne, aga mitte isiklik-inimline. Sellepärast nõutakse jumalateenistuses rohkem tegevust, eriti ka koguduse kaastegevust (ühiselt loetud palved, psalmoodiad, vastastikune laulmine).

Edasi tulevad vaiksed palved põlviliheitmisega, vaikuse silmapilgud, mil isegi orel vaikib — need peavad ligidale tooma ülemeelelise ilma. Arusaadavalt hinnatakse ning vaadeldakse sellest seisukohast iseäranis püha õhtusöömaajatalitust. Õhtusöömaajas nähtakse ohvrit ja rõhutatakse seda mõtet eriti. Ohvrimõte tuletatakse Kristuse ohvrisurmast ristil. Kuna ohvri oluks on sisemine ohvrimeelsus, täieline andumine Jumalale, peetakse ometi tarvilikuks, et see meelsus peab leidma sümboolse väljenduse ohvrianni reaalse muutumise ehk ümberkujundumise läbi, mis teostub vastavas ohverdamise talituses. Sellega ühenduses kõneldakse Kristuse euharistilisest juuresolekust õhtusöömaajas. Sellest Kristuse imelikul kombel reaalsest ligiolekust on eriliselt tingitud nõue, et jumalateenistus peab omama aukartliku palvelduse laadi.

Nende põhivaadete teostamine kujuneb üldjoontes järgmiselt: jutlus taganeb vahel täiesti, liturgilist osa laiendatakse ja täiendatakse; liturgi laul altaris on endastmõistetav; koguduselaulule pannakse rohkesti rõhku, aga ka koorilaulule antakse suur tähendus, mõnigi kord näib koorilaul omandavat tähtsama koha koguduselaulu kõrval; katsutakse tarvitada korrapäraselt vastastikku-laulmist ja harjutada ühist kõnelemist (palved, usutunnistus). Armulauatalituses tegutsevad liturgi kõrval diaakon, kooripoisid ja teised abilised: õpetajad, kirikuvanemad, koguduse esindajad.

Nagu põhivaates jumalateenistusele tuntavalt väljendub katoliku kiriku missa mõte, nõnda kujuneb jumalateenistus tegelikultki missa järelaimamiseks, alates jumalateenistuse nimetamisest ning lõpetades üksikute esinemistega ja talitustega. Nii tarvitatakse püha õhtusöömaaja jumalateenistuse kohta nimetust „Hochamt“, armulauatalitust nimetatakse euharistiaks, samuti kannavad üksikud jumalateenistuse osad missast võetud ladinakeelseid nimesid. Jumalateenistuse üksikutes osades jälgitakse täielikult katoliku kirikus valitsevat korda: jumalateenistuse alguses minnakse pidulikus protsessioonis käärkambrist altarile:

ees sammuvad kooripoisid ja koguduse vanemad, kandes viirukiastjaid (viiruki suitsetamine on tarvitusele võetud), armulaualeibade (hostiate) karpi, veinikannu, nende järel astub liturg karikaga; kooripoisid ja vanemad asuvad oma kohtadele altariastmete kõrval ja ulatavad armulaua anded pidulikult liturgile kätte; talituse lõpul kantakse armulauanõud sama pidulikkusega käärkambri tagasi. Ka vaimuliku ametikandja riietuses jälgitakse katoliku kiriku viisi: musta talaari asemele võetakse valge talaar või alba (valge rüü) ja stola (õlgade peale heidetav üliriie kitsa pika lindi kujul), isegi päris missariiet (Casula, Kasel) on tarvitatud; kuna viimast veel mitte täiesti soovitavaks ei peeta, nõutakse alba ja stola tarvitamist otsekohe, tugides sellele, et evangeelne vaimulik ka preesterlikka talitusi korda saadab.

Kõigi nende kommete ja viiside tarvitusele võtmise õigustamiseks rõhutavad kõrgekirikliku liikumise esindajad, et tegemist on vanade üldkiriklikkude vormidega ja kommetega, mitte aga rooma-katoliku kiriku eriomandusega.

4.

Marburgi ülikooli professor Rudolf Otto astub oma raamatus Das Heilige (1917. a., 12. trükk 1924) üles „ratsionaalsuse“ ülihindamise vastu religioonis. Tõsises religioonis on tema arvates veel olemas teine moment, mida ta nimetab „das Numinose“ [1]); sellele vastab inimeses teatava tundeseisukord (tundereaktsioon) — „mysterium tremendum“. See tundeseisukord ei ole mitte täiesti analüüsitav ega seletatav; mõistes „tremendum“ leiame oluliselt „püha kartuse“ mõtet, mis põhjustatud absoluutse ärarippuvuse, absoluutse ülivõimu ja energia (elavus, kirg, „püha viha“, tahe, jõud, liikumine, tegevuse tung jne.) aimamise- ja teadvusega. Vaadeldes evangeeliumi-kirikute jumalateenistust leiab Otto selles liiga palju ratsionaalset elementi, kuna irratsionaalne puudub [2]); jumalateenistus peab sisaldama rohkem püha kartuse elementi. Tegelikult väljenduks see „kultilise vaikimise“ sissetoomises jumalateenistusse, mis annaks viimasele erilise pühasuse, mis tal praegu kahjuks puuduvat. Otto võtab eeskujuks

1) Numinos (sõnast numen = jumalus, jumalik tahe, majesteet) on Otto enese sünnitatud sõna ja tähendab, õige üldiselt öeldud, pühadust ilma kõlblise, üldse ilma tema ratsionaalse momendita.

2) v. R. Otto, Aufsätze das Numinose betreffend, 1924.

kveekerite „vaikiva jumalateenistuse“ (silent worship) ja tahaks, et sellest õpitaks jumalateenistusele andma kõige vaimlisem kuju.

Kultiline vaikimine on O. järele kolmesugune: 1) jumaluse (jumala) ligioleku (numen praesens) elamuse väljendus („numinoos-sakramentaalne vaikimine“), moodustades jumalateenistuse kõrguspunkti, 2) „vaimu“ pealetulemise ootamine („ootav vaikimine“) ja 3) osasaamise teostus („ühendav vaikimine“). Otto ei võta katoliku kiriku saakramendi mõistet mitte omaks, kuid leiab siiski missas rohkesti elemente, mis evangeelses jumalateenistuses kasutatavad.

Selgemalt ja üksikasjalikumalt avaldab R. Otto oma vaateid jumalateenistusele 1925. a. ilmunud töös Zur Erneuerung und Ausgestaltung des Gottesdienstes, andes selles ka rea eeskujusid jumalateenistusekorra tarvis.

O. leiab siin kõige pealt, et see raskesti eksib protestantismi mõtte vastu, kes silmapilgukski unustab, et protestantism on sõna kirik ja peab selleks jääma. See tähendab, et protestantlise kultilise tegevuse südameks on kuulutamine — sügav, rikas, elust ja kogemustest väljavoolav. Sellepärast tuleb hoiatada igasuguste teiste momentide oluliseks-pidamise eest, nagu see väljendub ritualismis, sümbolismis, sakramentalismis, kõrgekirikluses, „enam kunsti kultuses“ ja teistes sellelaadilistes hüüdsõnades ning püüetes. Protestantism unustab iseennast, kui ta tahab saada „jutlustaja“ asemel „kleerikuid, liturge, kultuseteenrid, preestrid“. Mitte preesterlus, hierurgia ega hierarkia, vaid „jutluseamet“, *ministerium verbi divini* on protestantline nõue; võib ainult kahetseda, et aunimi „jutlustaja“ on kadumas.

Edasi vaadates jõuab O. otsusele, et protestantism ei nõua veel sugugi mitte tingimata hirmu naiivsete, lihtsate „väljendustalituste“ (Ausdruckshandlungen) ehk lihtsa sümbolismi ees. Vormide kivinemise ning igasuguste liialduste ajal oli opositsioon „talituste“ vastu arusaadav, praegu pole selleks enam küllalt põhjust. Harilikus elus väljendame tundeid lihtsates vormides ja talitustes: naerame rõõmus, nutame kurbtuses, anname kätt tervitamiseks või osasaamise tunnistuseks, paljastame pea aupakkumiseks, kanname lippusid ja teisi väliseid märke jne. Neil esinemistel ei ole ülesandeks kuulutada, ega õpetada, vaid nad kasvavad välja lihtsalt loomulikust tunnete väljendamise tarvidusest ja neil puudub sellepärast mingi „otstarb“. Sellepärast on täiesti loomulik ja õige, et palvetades seisame või

põlvitame, käed kokku paneme või üles tõstame jne.; see kõik ei ole mitte ei katoliikne ega protestantlik, vaid lihtsalt inimlik viis. Sedasama tuleb ütelda altari olemasolust, tema ehtimisest lillede ja küünlatega, ida poole pöördumisest koguduse palve ajal, pidulikkudest rongikäikudest iseäralistel juhustel, koguduse jagamisest mitmeks vastastikku laulvaks kooriks jne. — selles kõiges ei ole tegemist ei katolitsismiga ega protestantismiga, vaid lihtsa inimliku tundeväljendusega; ei ole sellepärast sünnis kõige selle vastu võidelda dogmaatilisest seisukohast, niisama vähe kui sünnis oleks seesuguseid kombeid samast seisukohast nõuda või peale sundida inimestele, keda nad võivad eksitada palvetamisel.

Teiselt poolt on selge, väidab Otto, et ortodoksismi mõjul, mille ratsionalism vastu võttis, on evangeeliumi-kiriku jumalateenistus saanud õpetuse-koosolekuks ning täiesti kängu on jäänud kultuse teine oluline moment: „palvetava pühalikkuse ja vaatleva harduse“ moment (das Moment der betenden Feier und der betrachtenden Andacht). On sellepärast tarvis jumalateenistus jälle muuta tõesti elavaks kultuseks pidulikkuses ja harduses. Selleks aitavad kaasa koguduse enese palvetamine, vaikuse ja vaatlemise silmapilgud, vaiksed palved, sügav jumaluse ligioleku tundmine pühas vaikimises.

Sellest seisukohast on võimalik ning isegi tarvilik jutluse ja koguduse kaastegevuse arendamine ning mitmekesistamine: ühetoonilikkuse, vormikehvuse, šabloonilikkuse asemele panna vormirikkus ja küllus, ettekirjutatud palvete asemele võtta „vaba palve“ või teiste „palvemeistrite“ palved vanemast ning eriti ka uuemast ajast, tekstid valida kirikuaasta piirides, kohanedes võimalikult ajale, kohale, seisukorrale. Edasi on taotletav mitmekesidus ja liikuvus kultilistes ettevõtetes: pühapäeva- ja nädalajumalateenistused, üldised kogudusejumalateenistused kindlama liturgiaga ning subjektiivselt kujundatud „osadusepalvused“ — silmapilgu mõjul sündinud vormide, laulude ja palvetega. Selle juures olgu võimalus isetegevuseks vormides ja kujudes, mis sugugi ei pruugi kõrvale tõrjuda endistelt põlvedelt päritud auväärilist vara, küll aga seda võib iseseisvalt uuesti täiendada, muuta. „Oma elu tahab ka väljenduda omapäraselt ning oma väljendus mõjub elustavalt tagasi sisemusse.“ Üldiseks juhtmõtteks tuleb seada, et teadlikus vastolus katoliikse uniformiteediga peab võimalik olema liikuvus ja kõige suurem mitmekesidus vormides.

Vaba olla seaduslikkusest kultuses — see on protestantlik. Luterlik kultus rikkaliku liturgiaga, isegi missariiete ja missalauluga, võib olla täiesti protestantlik, kui ta mitte ei taha olla ainuõigustatud ja ei takista seda, keda see kuju ei rahulda, lihtsamal viisil palvetamast; teiselt poolt võib kõige puritaanlikum ja vormivaesem kultus olla „katoliikne“ ja „katoliseeriv“, kui ta nõuab enese sunduslikuks-tunnistamist kõikide kohta.

Kuidas neid üldiseid põhi- ja juhtmõtteid teostada, selle kohta annab O. sealsamas üksikasjalikumaid juhatusi. Nende juures ei ole siin mitte koht pikemalt viibimiseks, olgu veel ainult tähendatud O. põhivaatele püha õhtusöömaaja suhtes. Püha õhtusöömaaeg on O. arusaamise järele esiteks Kristuse jüngrite pühalik pidu- ja vennassöömaaeg oma Issandaga ja isekeskis; teiseks on ta piduliku talituse kujul meie juure ulatunud ja meile säilinud reaalselt ligiolev osa inimsoo kõige pühamast ööst ning viimaks — Jeesuse mõtte, tahte ja sõna läbi selle söömaaja pühitsemise samastus (Identifikation) tema surma sündmusega. Selle juures ei ole mitte tegemist kahe substantsi vaid kahe sündmuse samastusega. Õhtusöömaaja pühitsemise talituse kaasas, sees ja all esineb meile Kolgata sündmus. Kristuse kannatamise ja surma igavene saladus on meie keskel ning juures, ja selle sees, tuntavas läheduses, lepingut tegev, igavene Jumal. Selles mõttes ja nõnda tuleb püha õhtusöömaaega pühitseda. Praktilise mõttena võib juure tulla veel ainult osadusemõte; eriti on õhtusöömaaeg kohane osaduse uuendamiseks siit ilmast lahkunutega: õhtusöömaajas teostub Jumala leping oma rahvaga, samuti selle rahva vennastusleping oma vahel. See leping ühendab üksteisega kõige kindlamalt siin all ja seal üleval oleva koguduse, sellepärast on õhtusöömaaeg ikka ka siin rändajate communio eesmärgile jõudnutega.

Kuidas O. oma põhivaadete teostamist enesele tegelikult ette kujutab, selle kohta esitab ta oma raamatus rea näiteid üksikasjalikult väljatöötatud jumalateenistusekordade kujul pühapäevade, eripühade, nädalajumalateenistuste ning armulauatalituste tarvis, lisades lõpuks juure kogu viise lauldavate osade kohta. Üksikasjust mainin ainult, et O. vastavalt osadusemõtte rõhutamisele pühas õhtusöömaajas sellekohases näites erilise osa pühendab nende nimelisele mälestamisele, kes viimasest õhtusöömaaja pühitsemisest saadik surnud.

O. raamat pakub nii teoreetilises kui praktilises osas roh-

kesti äratust ja tõuget järelemõtlemiseks, ilma et tarvitseks igas asjas temaga samal seisukohal asuda, ja võib sellepärast teda silmaspidamiseks soovitada neile, kes jumalateenistusekorra küsimuses tunnevad vajadust värskenduse järele. Olgu veel juure lisatud, et tegelikust seisukohast tuntavat abi jumalateenistusekorra elavamaks-tegemiseks Otto poolt üldiselt esitatud alustel pakub Upsala ülikooli professori Emanuel Linderholm'i raamat, mis saksakeelses tõlkes olemas pealkirja all: Neues Evangelienbuch. Gebete und Bibellesungen für den öffentlichen Gottesdienst, für Schul- und Einzelandacht, 1924. a., samuti Linderholm-Otto, Das Jahr der Kirche in Lesungen und Gebeten. 1926.

5.

Friedrich Heiler, Marburgi professor, arvustab oma suuremas töös Das Gebet (kasutan 4. trükki 1921. a.) ka evangeeliumi-kiriku jumalateenistust üldiselt samalt seisukohalt nagu Ottogi. Ta leiab (eriti lk. 474 jj.), et evangeelsel jumalateenistusel pea täielikult puudub müsteerium, mis seisab ürgristikoguduse ja katoliku kiriku jumalateenistuse keskpaigas, tuues kogudusele osadust Issandaga, kes meeltega tabatavates kujudes ligi on; harva pühitsetavas pühas õhtusöömaajas on säilinud ainult müsteeriumi jäänused. Õhtusöömaaeg ei ole ev.-luteruse kirikus mitte Kristuse lunastusetöö dramaatiline uuendamine ning müstiline ühinemine ülendatud Issandaga, vaid paljas andeksandmisetroosti ja õndsusekindluse märk ning pant. Müsteeriumi eemaldamisega jumalateenistusest on nõrgendatud ka elementaarsed usulised aukartuse ja imestuse affektid. Jumalateenistuse ratsionaliseerimisega saab pedagoogiline otstarb kogudusepalve peamiseks otstarbeks: palve muutub Jumala poole pöördumisest õpetuseks, katekeesiks, kirik saab templist kooliks. Harilikkude vagade suurtele hulkadele peituvad jumalateenistuse võluvus ja vägi just tema meelelises, primitiivses, müsterioosses elemendis; sellega on seletatav ka katolikus kirikus ammust ajast iseäranis tuntavalt väljenduv individuaalse palvetamisevagaduse elav jõud.

Katoliku saakramendi-jumalateenistuses (euharistias) ligioleva Jumala, numen praesens, ees palutakse ja viibitakse palvehardusses kahtlemata palju enam ja südamlikumalt, kui evangeelses sõnajumalateenistuses, ütleb Heiler. Ometi jõuab ta otsusele, et kuigi katoliku jumalateenistusest välja voolab sügavam usuline

elu ning tema eriline laad pärit on ristiusu algaegadest, tuleb jumalateenistuse ideaali ikkagi otsida ristikoguduse evangeelses osas. Evangeelne jumalateenistus — ilma ohvrita vaimline jumalapalveldus, millise teostavad küpsed kristlikud isikud — on kultuse puhtam kuju ja tõsine kogudusejumalateenistus. Sellest ideaalist ei või ega tohi evangeelne kristlus mitte taganeda, rääkigu ka religioosne massidepsükoloogia tema vastu ning olgugi temast väljaminev usuelu tihti vaene ja puudulik.

Oma põhivaateid jumalateenistuse, eriti ka evangeelse jumalateenistuse küsimustes arendab Pr. Heiler vähemas brošüüris: Katholischer und evangelischer Gottesdienst, 1921. a. (48 lhk.).

Siin kirjeldab ja iseloomustab H. haruldase vaimukuse ja kujukusega nii katoliku kui evangeeliumi kiriku jumalateenistust ja jõuab otsusele, et kuigi ühes ja teises on palju, mis imestust äratab ja aukartusele sunnib, seisavad nad ometi põhimõttelikult teine teise vastu. Evangeelne jumalateenistus on koguduse jumalateenistus — mitte preestri jumalateenistus; niisugusena on ta isiklik, mitte objektiivne; ta on eetiline, mitte metafüüsiline; palvejumalateenistus, mitte ohvrijumalateenistus; on jumalateenistus vaimus ja tões, kus Jumala ligiolek ei ole seotud nähtava eseme — hostia — külge (viimane moment on evangeelsele tundele absoluutselt vastuvõtmata); saakrament ei ole mitte üleloomuline armuanni sissevalamine, vaid isiklik osasaamine Jumalaga, saakramenditalitus on õieti ainult sõnajumalateenistuse kõrvalkuju, sest saakrament ei ole midagi muud kui *verbum visibile*. Silmas pidades sügavat põhimõttelist vastolu katoliikse ja evangeelse jumalateenistuse vahel rõhutab H., et katse mõlemaid ühendada põhimõttelikult täiesti võimatu on. Kumbagil tüübil on oma kindel laad ja nägu ja need jäägu seisma oma täies puhtuses. Tõsiasi on, et evangeelne jumalateenistus mitte ei avalda soovitavat mõju ning vajab uuendamist, kuid uuendused peavad välja kasvama evangeelse vagaduse põhialusest; lihtne katoliku jumalateenistuse vormide ülevõtmine ei suuda siin kogunisti mitte aidata.

6.

Paul Althaus, Erlangeni ülikooli professor, vaatleb oma töös Das Wesen des evangelischen Gottesdienstes, 1926, (50 lhk.) jumalateenistuse küsimust evangeeliumi-kiriku põhiolust välja minnes. Arvustades sellest seisukohast katoliku missa

järelaimamise püüdeid ja katseid eitab A. nende õigustust ning otstarbekohasust täiesti ja hoiatab eriti mängimise eest missa saakramendi- ja ohvrimõttega, üldse tema „objektiivsusega“. Samuti eitab Althaus Otto soovitatud „vaikivat jumalateenistust“ ja ühinemise saakramenti *unio mystica* mõttes, rõhutades, et evangeelses vagaduses on tegemist ikkagi osadusega (communio), isikliku vahekorraga Jumala ja inimese vahel, millest müstiline vahekord iialgi ei tõuse kõrgemale. Võttes evangeelse jumalateenistuse mõiste selgitamisel lähtekohaks Luteri klassilise sõna Torgau lossikiriku pühitsemisel (1544 a.), et jumalakojas muud midagi ärgu sündigu, „kui et meie armas Issand ise räägib meiega oma pühas sõnas ja meie jälle temaga räägime palves ja kiituselauludes,“ jõuab Althaus pikemas harutuses otsusele, et need kaks elementi — Jumala kõne koguduse vastu ja koguduse vastus selle peale — peavad olema ning jääma olulisteks momentideks evangeelses jumalateenistuses. Ei saa mitte kõneleda jutluse kõrvaletõrjumisest, sest jutlus on kõige väärilisem ning tähtsam abinõu ja tee kõige laiemas mõttes mõistetud Jumala sõna (Jumala tegu on „sõna“) ligitoomiseks. Tuleb aga hoolitseda selle eest, et jutlused ei oleks väsinud ega jõuetud, vaid kuulutaksid uutel keeltel ja uuest vaimuväest Jumala sõna. Siis kaovad kaebtused, et kogudused olevat jutlustest väsinud. Mis puutub koguduse vastusesse Jumala kõne peale, siis väljendub see põhimõttelikult selles, et kogudus tõsiselt teadlik on Jumala ligiolemisest Sõnas. Jumalateenistus peab kogudust aitama leida oma vastusele õige kuju. Siin tuleb piinlikult silmas pidada, et jutlusele järgneva liturgia osad — eriti tunnistus ja palve — oleksid koguduse vastuse õige sõnastus. Üksikasjalikke eeskirju ei taha autor mitte anda, tähendab aga küll sellele, et palves ja laulus tuleks rohkem ära kasutada seda rikkalikku vara, mis kirikul tõepoolest olemas, samuti peaksid kirikuõpetajad palju rohkem aega pühendama palvete sisemisele ja välisele ettevalmistamisele; ka tuleb hoolitseda selle eest, et koguduse laul jälle tegelikult au sisse saaks. Muidugi on täiesti õigustatud ning tarvilik ilunõuete rahuldamine jumalateenistuses, kuid ikkagi nii, et „meie ehime endid Issandale ja viime temale oma ehted.“ Viimaks rõhutab *A.*, et altari saakrament on jumalateenistuse kõrguspunkt. Ta kuulutab Issanda risti kui saladust, millest meie elame ja mida meie läbi elame. Issand kingib meile saakramendis seda, mis tema preestrina on korda saatnud meie eest, sellega volitades ja

kohustades meid omalt poolt preestritena üksteist teenima; õhtusöömaaja ühtlaseks mõtteks on ja jääb — osadus Kristusega ja vendadega. Selleks, et see sügav mõte võiks tõesti elavaks saada armulauatalituse kaudu, on tarvis tõsiselt ligemale astuda püha õhtusöömaaja liturgilise kuju uuendamise küsimusele.

Katolik kirik Ungaris.

Doomhärra Dr. Anton Lepold, paavstlik prelaat.

(Tõlkinud Dr. E. Virányi.)

Ungarlased leidsid oma uuel kodumaal juba ees ladinakatoliiklisi sloveenlasi (896). Saksa ja Itaalia misjonärid katsusid ungarlasi ristida, mis eriti pärast a. 970 suuremat hoogu võttis. Vürst Géza (970—997) võttis omale naiseks katoliku usku naisterahva, Poola vürsti Miesko I onutütre, ja Géza ise sai kristlaseks. Tema poeg, Püha Stefan (997—1038) pööras terve ungari rahva katoliku usku, organiseeris kiriku, varustas teda rikkalikult kingitustega ja kindlustas tema vabadust seaduslikult: *Episcopi habeant potestatem res ecclesiasticas providere, regere, gubernare atque dispensare secundum canonum auctoritatem.* Püha Stefan palus paavstilt kuningakrooni ja sellega ühes sai ta ka apostliku kuninga tiitli. Ta asutas Esztergom'is ning Kalocsa's arkipiiskopkonnad. Esimese alla kuuluvaks määras ta Veszprém'i, Pécs'i, Györ'i, Nyitra, Vácz'i ja Eger'i piiskopkonnad. Kalocsa arkipiiskopi alla kuuluvaks Bihar'i, Marosvár'i (Csanád'i) ja Transsilvaania piiskopkonnad. Ta asutas benediktlaste ordu Pannonhalma's ja teistes kloosterkondades. Püha Stefani looming kandis ära tuhande aasta raskused. Tema poolt asutatud piiskopkonnad on praegugi alles, kirikliku varanduse suurem osa on alale jäänud ja katoliku kiriku õigusline seisukord Ungaris põhjeneb tänapäevalgi veel tema seadusel. Tema kuninglikud järeltulijad Árpádi-dünastiast (kuni 1301) tegid ikka tugevamaks katoliku kiriku. Nad organiseerisid hierarkiat Kroaatias, Dalmaatias, Bosnias ja Rumeenias, asutasid riigis XII sajangul tsistertslaste, premonstraatlaste, johanniitide ja templirüütlite ordud, XIII sajangul domiiniklaste ja frantsisklaste ordud, saksa rüütliordu ja teised mungaordud. Ida rändrahvaid — kumaanid, jasügid — tsiviliseeriti ja ristiti katoliiklasteks. Saksamaalt too-

dud katoliku usku asunikkudega suurendati riigi elanikkude arvu. Ristisõdadest võttis Ungari ka osa, toetas läbiminejaid sõjavägesid. Andreas II juhatas a. 1217 ise ristisõitu. Pärast tatarlaste rüüstamist (1241—42) algas rahvast tühjaksjäänud riigi osadesse idast ja lõunast võõrast tõugu, suuremalt jaolt kreeka-hommikumaa-usuliste rahvaste: venelaste, rumeenlaste, bulgaarlaste ja serblaste sisserändamine. Nende ümberristimine ladina-katoliku usku oli Árpádi- ning hiljem Anjou-dünastiast kuningate alaline eesmärk. Kuid püsivat edu nad ei saavutanud. Ainult väiksemad rühmad ühinesid Rooma kirikuga, suuremad hulgad ainult XVII sajangu lõpul. Ungari kuningad kaitsesid Rooma paavstide ja Ungari katoliku kiriku ülempreestrite vägeval toetusel Ungari riigi sõltumatust Lääne-Rooma keisrite kavatsuste vastu ja tõrjusid tagasi kõik Ida pealetungid. XIV sajangul, Ludwig (I) Suure valitsuse ajal on Ungari Euroopa esimene katoliku usku suurriik ja kiriku levitaja Balkanil. Tol ajal on Ungari riigi pinnal 5 arkipiiskopkonda (Esztergom, Kalocsa, Spalato, Zara, Raguza) ja 27 piiskopkonda (Györ, Veszprém, Pécs, Vácz, Eger, Nyitra, Erdély, Várad, Csanád, Zágráb, Bosnia, Szerémség, Belgrad, Argyas, Bodon, Trau, Sebenico, Scardonia, Nona, Tinnin, Corbava, Zeng, Hvar, Ossero, Veglia, Arbe, Macaria). Tol ajal sai tugevaks ungari algupärast võrsunud pauliinide ordu. XV sajangul esines süngelt Türgi häda. Hunyady'de aurikas ajajärk on ka Ungari katolitsismi igavene au. Johan ja Matthias Hunyady hoidsid kiriku abiga eemale islami ja kaitsesid läänekristlikku kultuuri. Johan Hunyady ja Kapistrani Püha Johani Belgradi võitu mäletab praegugi veel terve katoliku ilm lõunaaja kellahelinaga. Hunyady lippude all võitlevad kogu Euroopa rahvad türklaste vastu. Hunyady'd takistasid ka čehhi hussitismi levinemist.

Ühine usk valitses Ungaris kuni a. 1526, Mohács'i hädani. Mohács'i lahingus langesid pea kõik katoliku kiriku ülempreestrid. Nendega ühes langeski hauda endine vägev Ungari. Maa suuremat osa valdasid 150 aastat türklased. Lääne osa läks Habsburgide alla, ida osa rahvusliku kuninga Stefan Zápolya ja hiljem Transsilvaania vürstide kätte. Politiliste võitluste ja türklaste rüüstamise tõttu tekkis puudus piiskoppidest ja preestritest. Katolik kirik nõrgenes, mis võimaldas protestantismi äkilist levinemist. Rahvuslik vastuseis Habsburgi kuningate vastu aitas ka suuresti protestantismi edu. Juba XVI sajangu lõpul on Ungari riigi-

kogus protestantlased enamuses. Kuid XVII alul esineb pööre. Rahvuslikust ja majanduslikust huvist sündinud lahkumised katoliku kirikust lõpevad, isegi protestantlikud aristokraadid ja nendega ühes alamrahvas astuvad hulgana jälle katoliku kirikusse. Juba XVII sajangu teisel aastakümnel on jälle katoliiklased enamuses. Kuninga Ferdinand II ajal saab Esztergomi arkipiiskopi Peeter Pázmány'i tugev isik katoliku kiriku uuesti sündimise võidurikkaks juhiks. Tema tegevust täiendab palatinus Nikolaus Eszterházy ja tema poeg Paul Eszterházy. Lääne-Ungari on täitsa katoliikline, Põhja-Ungaris ja Tisza jõe läänekalda-maal on katoliiklased enamuses. Ainult Transsilvaania vürstiriik muutub katoliiklaste Báthory'te valitsuse järele, eriti Stefan Bocskay, Gabriel Bethlen ja Rákóczy'te valitsuse ajal protestantliku enamusega maa-alaks. Türgi ikke alt vabanemist saavutavad Ungari katoliku usku kuningad paavstide, eriti Innotsents XI vägeva poolehoiu abil. A. 1683. saadik XVIII sajangu lõpuni katsub katolik kirik suure jõupingutustega Türgi okupatsiooni ajal hävinenud katoliku asutusi jälle jalule seada, riiki katoliku asunikkudega täita. Katoliiklaste suurem siginemine võimaldas, et Ungari madalikul kasvas katoliiklaste arv ja ka Transsilvaanias paranes katoliiklaste seisukord. Leopold Kollonich'i püüete tõttu ühines Põhja-Idas elavate kreeka-õigeusuliste venelaste ja Transsilvaanias asuvate kreeka-õigeusuliste rumeenlaste suur osa katoliku kirikuga. Venelaste jaoks asutati Munkács'i ja hiljem Eperjes'i kreeka-katoliku uniaatide piiskopkonnad. Kuna venelastest muutus suur osa ungarlasteks ja ka puht-ungarlasi kreeka *ritust* tunnustasid, asutati a. 1912 eelmainitud kahe piiskopkonna ja rumeeniakeelsete kreeka-katoliku uniaatpiiskopkondade juure veel puht-ungari iseloomuga kreeka-katoliku uniaatpiiskopkond Hajdudorog'is. Kreeka-katoliku uniaatide rumeenlaste jaoks asutati arkipiiskopkond Fogaras'is, mille suffragaan-piiskopid on kr.-kat.-uniaatpiiskopkondade juhatajad Nagyvárad'is, Szamosújvár'is, Lugos'is. A. 1776 eraldati Esztergomi piiskopkonnast Besztercebánya, Szepes'i ja Rozsnyó piiskopkonnad. A. 1777 eraldati Veszprém'i, Györ'i ja Zágráb'i piiskopkondadest Székesfehérvár'i ja Szombathely'i piiskopkond. A. 1804 tõsteti Egeri piiskopkond arkipiiskopkonnaks ning eraldati temast Kassa ja Szatmár'i piiskopkond. Türgi okupatsiooni ajal peremeheta jäänud ungari katoliku varandustest moodustati ungari katoliku kiriku kesk-fond ja ülikooli-fond. Ungari katolitsismi teenistuses silmapaistva je-

suiitide ordu lõpetamise järele moodustati selle ordu varandusest ungari katoliku õppe-fond.

Katoliku usk oli Ungaris Püha Stefani ajast kuni 1848 riigi usk. 1848. a. seaduse XX artikkel kuulutab ajaloo jooksul vastuvõetud luteruse, kalvini, unitaarlaste ja kreeka uskudele üheõigusluse ja relatiivsuse. 1895. a. seaduse XLII artikkel tunnustab israeliitide ja 1916/17. a. seadus islami usku. 1895. a. seaduse XLIII artikkel tunnistab usutoimingute vabadust ja nõuab teiste uskude tunnustamist. Ungari katoliku kiriku ainuke privileeg on täna see, et Ungari kuningas on katoliku kiriku ülempatron ja et riigi vürstprimasel on eriline riigiõiguslik seisus. Kuningate ülempatronaadi ajalooline põhjendus on see, et katoliku usku kuningas oli ikka kiriku ülem kaitsja ning poolehoidja, kes ise katsus katolikku kirikut levitada, tema organe välja ehitada ja tarvilikkude aineliste abinõudega varustada. Sellest vabatahtlikust kuninglikust poolehoiust tekkisid kuninga ülempatronaadi õigused, mis peavad kirikut kuningaga kitsas ühenduses. Ungari kuningas võib riigiõiguse järele ainult katoliiklane olla. Kuningat kroonib Püha Stefani krooniga katoliku kiriku rituse järele vürstprimas ühes palatinusega respective palatinuse asetäitjaga. Ülempatronaadi õigus on Ungari kuningale investiteeritud kiriklik õigus, selle tõttu siis mitte lihtsalt riigipea võimu attribuut, vaid alalise Ungari katoliku kuninga isiklik kiriklik privileeg. Ülempatronaadi õiguses sisalduvad õigustused ei ole kodifitseeritud. Üldse arvatakse nende õigustuste hulka järgmist: arkipiiskoppide, tegelikkude ja titulaarpiiskoppide nimetamist; ilmaliku ja mungaordu varandusega varustatud titulaarabbaatide ja praostite nimetamist; kapitli autiitlite, ametite ja tegelikkude doomhärrade stallumide, samuti titulaar-doomhärrade stallumide annetamist, kõrgema kirikliku varanduse omandajate, kiriklikkude ja ilmalikkude patronite õiguste ning kohustuste korraldamist, patronikohustuste täitmise järelvalvet; parokiaal-hingede maksude määramist, abielupaaride ja *stola* maksude korraldamist; parokiaalorganisatsioonide määramist; suuremate ja väiksemate kiriklikkude palgaliste *congrua* määramist; kiriklikkude varanduste asutamist, muutmist, ümberpaigutamist, ümbermoodustamist, likvideerimist, ühendamist, inkorporatsiooni ja lõpetamist; kiriklikkude fondide järelvalvet; määramise õigust kuninglikul ülesandel toimivate riikliste katoliku fondide, nimelt usklikkute-, õppe- ja ülikooli-fondide suhtes, et neid tarvitataks katoliiklaste kiriklikuks ja koolitamise otstarbeks;

hävinenud kirikute, kloostrite ja muude kirikliste asutuste varanduse üleandmist teisteks kiriklikkudeks ja kooli otstarveteks; nõusoleku, paremini heakskiitmise õigust kiriklikkude varanduste võõrandamise ja koormamise kohta; käsutusõigust perioodiliste tulude tarvitamise ja jaotamise suhtes; kõrgemate kiriklikkude tulude sekvestri-alla-võtmist kiriklikkude eestseisjate nõusolekul; talitamise õigust selles suhtes, et preestrite testamendiõiguse piiramistest kinni peetaks ja preestrite päranduste puhul tarvilik talitusviis maksma pandaks.

Ungari seadused kuulutavad, et kiriklik varandus on võõrandamata ja nad ei piira uue varanduse muretsemist. Nad kohustavad kuningat, et ainult kanonipäraste omadustega kodanikud nimetatagu tema poolt varanduste kasutajateks ja et sarnased kohad mitte kaua vakantseteks ei jäetaks. Ülempatronaadi määrused, millede kanooniline õigusepärasus nõuab apostliku Püha tooli (paavsti) ehk asjakohase piiskopi nõusolekut või kinnitamist, toimivad asjakohase kirikliku autoriteediga käsikäes. Korralikku kiriklikku õigusevõimu omavate ülempreestrite nimetamise eel annab paavst tunnistust nende kiriklikust vastavusest ja pärast nimetamist annab paavst neile õigusevõimu. Teiste tiitlite ja stallumide kandidaatide nimestik saadetakse asjakohaste piiskoppide poolt kuninga kätte nimetamise otstarbel. Ungari kuninga ülempatronaadi kohta käivad määrused valmistati ning viidi läbi enne äraripumatu ungari ministeeriumi moodustamist määrava 1848. a. seaduse III artikli valmistamist ainult kuningale vastutavate ametite poolt. Mainitud seaduse järele avaldatakse praegu terve ülempatronaadi õigusvõim kultuse- ning haridusministeeriumi kaudu, respective tema vahenduse kaudu. Usu-, õppe- ja ülikooli-fonde käsitab haridusminister ja neist fondidest ülevalpeetavad koolid seisavad ministri otsekohese käsutuse all. Ministri sellekohaste toimingute järele valvab kuninga poolt nimetatud, 18 liikmest koosnev katoliikne kontrollkomisjon.

Esztergom'i arkipiiskopp, kes XIV sajangu algusest saadik Ungari primas on ja a. 1712-st saadik vürsti tiitlit kannab, kuninga kroonib, on Ungari esimene riigiõigusline autoriteet ja esimene lipnikhärra. Vürstprimas on ungari katoliku piiskopkonna pea; riiklistes katoliku kiriku asjades on avalikud autoriteedid (ametkonnad) temaga kokkupuutumises, ja ta kannab ajaloolisel õigusel riigikantsleri tiitlit. Ungari vürstprimas, olles paavsti sündinud saadik, vahendab kokkupuutumist apostliku Püha too-

liga, juhusel, kui Ungaris ei ole paavsti nuntsiust (saadikut). Ungaris ei olnud a. 1526—1920 iseseisvat paavsti nuntsiust. A. 1920 astus Ungari jälle kui ärarippumata riik ametlikult diplomaatilisse vahekorda paavstkonnaga. Roomas on tal saadik Vatikaanis ja Pühal toolil on ka nuntsius Budapestis.

Ilmasõda ja temale järgnenud Trianoni rahuleping tükeldas armetult Ungarit, rikkus Ungari katoliku kiriku organisatsiooni ja seadis kiriku väga raskete ülesannete ette. A. 1910 oli Ungaris 18 miljoni elanikke, kelledest 11 miljoni, see on 60%, olid katoliiklased. Neil katoliiklastel oli 4 arkipiiskoppi ja 23 piiskoppi. Kroaatias oli üks arkipiiskopkond ja 3 piiskopkonda. Pärast Trianoni rahulepingut jäi maa elanikkude arv ainult 8 miljoni, millest 5.300.000 katoliiklased on, sellega $64^1/_2$%. Tükeldamata jäi ainult Eger'i arkipiiskopkond, Vácz'i, Székesfehérvár'i ja Veszprém'i piiskopkonnad. Täiesti kadusid ladina ritusega Nyitra, Beszterczebánya, Szepes'i, Transsilvaania, samuti Kroaatias Zágrábi arkipiiskopkond, Diakovár'i, Körös'i ja Zengg'i piiskopkonnad, Fogaras'i arkipiiskopkond, Szamosújvár'i, Nagyvárad'i, Lugos'i ja Munkács'i piiskopkonnad. Uued piirid lõikavad läbi Esztergom'i arkipiiskopkonna, Györ'i, Szombathely'i, Pécs'i, Kalocsa, Csanád'i, Nagyvárad'i, Kassa, Szatmár'i, Hajdudorog'i ja Rozsnyó piiskopkonnad. Eszergom'i arkipiiskopkonna suurem osa sattus ühes Szatmár'i, Kassa, Rozsnyó piiskopkondade ühe osaga Cehhoslovakkiasse; Györ'i ja Szombathely'i piiskopkonna osa Austriasse; Szombathely'i, Pécs'i, Kalocsa ja Csanád'i osa Jugoslaviasse; Csanád'i, Nagyvárad'i, Szatmár'i ja Hajdudorogi piiskopkonna osa Rumeeniasse. Järjelikult on mõnede piiskopkondade ala kahe, isegi kolme riigi vahel jaotatud. Ungari katsub omalt poolt endist piiskopkondade jaotust alal hoida ja sellepärast ei tee mingisugust raskust, et mitte Ungaris asuvad piiskopid võiksid vabalt administreerida oma Ungarisse sattunud piiskopkonna ala. Nii Čehhoslovakias asuv Rozsnyó ja Kassa piiskopp, Rumeenias asuv Nagyvárad'i piiskopp tarvitavad vabalt piiskopi-asetäitja kaudu Ungaris oma õigusevõimu. Csanád'i piiskopi ajasid rumeenlased ära. Ta oli sunnitud Ungarisse tulema ja praegu administreerib Szeged'ist Ungari alal asuvat piiskopkonna osa. Čehhid ajasid ära Nyitra, Beszterczebánya, Eperjes'i ja Munkács'i piiskopid. Nad olid sunnitud ametist lahkuma. Nyitra piiskopp suri, Beszterczebánya ja Eperjes'i piiskopid elavad Ungaris eraisikutena. Munkács'i piiskopp administreerib Miskolcz'is kui apostlik administraator Eperjes'i piiskopkonna

Ungarisse jäänud kogudusi. Ungaris asuvad piiskopid lahutatud piiskopkonna osadelt ei saa Väike liidu riikide vägivalla tõttu mitte kuskil oma õigusvõimu avaldada, vaid apostlik Püha tool oli sunnitud nende riikide pealetungi pärast igalpool iseseisvaid apostlikke administraatore nimetama. Need korraldused aga kutsusid välja majanduslisel ja kiriku administratsiooni alal lõpmata palju raskusi. Kuid piiskopkondade õiguslist organisatsiooni apostlik Püha tool ei ole seni õigusepäraselt muutnud, ja nii ei ole lahtiste küsimuste lõpulik korraldamine veel sündinud. Rumeenias ja Jugoslaavias on kreeka-õigeusk valitsev riigiusk. Čehhimaa ja Austria elanikkude suurem osa on küll katoliiklik, kuid čehhide hulgas on ühelt poolt ateistisid, teiselt poolt katsutakse hussitismi rahvuslikuks usuks teha. Austrias ähvardab sotsiaaldemokraatia katoliku rahvast. Nii sattusid emariigist lahkunud katoliiklased igalpool hädatoova valitsuse alla. Trianoni rahuleping soodustas seega kaudselt ortodoksismi ja hussitismi Ungari katolitsismi vastu, mis aastasadade jooksul pani neile vastu.

Ungari katoliku kiriku teine probleem tuleb sellest, et Ungari kuningriigis on praegu kuninga amet vakantne ja sellega tekivad tähelepanemisväärt raskused ülempatronaadi õigusvõimu avaldamisviisi ümber. Ajutiselt nimetab piiskoppe apostlik Püha tool Ungari valitsuse nõuete arvessevõtmisel. Kuninga kiriku varanduse järelvalvamise õigust avaldab kultuse- ja haridusminister, Ungari katoliku piiskoppide korporatsiooniga ühismeeles. Kuna ülempatronaat Ungari kuninga isiklik eesõigus on, ei saa Ungari riigivalitseja 1920. a. seaduse I artikli järele ülempatronaadi õigusi avaldada. Tegelikult kindlustab ainult kuningliku Ungari valitsuse ja piiskoppide kogu heatahtlik koostöö konfliktide kõrvaldamist. Kommunismi nurjaminekust saadik olid Ungaris ikka kristlikud rahvuslikud valitsused, ja nemad näitasid kiriku vastu suuremat heatahtlikkust, millega kindlustasid omale katoliiklaste toetuse. Apostliku Püha tooli ja Ungari valitsuse vahel on südamlik vahekord ja apostlik Püha tool ei puuduta praeguse interregnumi ajal neid kombeõigusi, mis Ungari tuhataastase ajaloo jooksul kiriku ja riigi alalisest sõbralikust vahekorrast on arenenud.

Enamlaste valitsuse all kannatas Ungari katolik kirik tähelepanemisväärt kaotusi. Usuvastane sovjetvalitsus vihkas eriti katolikku kirikut ja tappis ära mitu tema preestrid. Kuld tagakiusamise aeg tegi tugevamaks hingede poolehoiu kirikule. Igalpool kujunesid kirikukoguduste autonoom-

organisatsioonid, mis varustasid ilma varanduseta jäänud preesterkonnad tarvilikkude abinõudega. Pärast kommunismi sai kirik oma varanduse tagasi, kuid kirikukoguduse organisatsioonid jäid alles, saades usuelu tõstmise suhtes tähtsateks teguriteks. Katoliiklastes elab juba ammu soov autonoomia järele, sest kuna teistel tunnustatud uskudel on Ungaris täielik autonoomia, omab valitsus katoliiklaste varanduse ja koolide suhtes laiaulatuslist õigusvõimu. See õigusvõim tuleb kuninga ülempatronaadist, ja kuninga ülempatronaadi õigust avaldab uuemal ajal vastutav ministeerium. Kuid Ungari katoliku autonoomia loomine ei ole kerge ülesanne. Esiteks, kuningad ei loobunud kirjklikkudest eesõigustest ja katoliiklaste suurem osa ei tahagi seda. Teiseks on katoliku kiriku organisatsioon hierarkiline. Õigusvõimu omavad ainult piiskopid. Autonoomia võiks siis ainult nii palju õigusi avaldada, kui palju piiskoppide kogu temale anda võiks. Kirikus on administratiivüksusteks piiskopkonnad. Riiklise organisatsiooni moodustamine oleks vaevalt teostatav kanoonilise õiguse vaatekohalt. Igaüks piiskopp on omas piiskopkonnas ärarippumata teistest piiskoppidest, ja sellepärast võivad piiskopid ülemaalistes küsimustes ainult kui nõupidav kogu kokku tulla, kuid nad ei saa kõiki piiskoppe kohustavaid määrusi anda.

Need põhjused seletavad, et Ungari katoliku autonoomia teostamine mitmete katsete peale vaatamata ei õnnestunud. Koguduste organisatsioonid tegutsevad aga oma preestrite juhatusel kohalistes majanduslistes ning kooliasjus väga kasulikult. Neid organisatsioone moodustavad piiskopid. Nende määrused saavad maksvateks piiskopi heakskiitmisega. Piiskopkonna riiklik autonoomia ei ole veel seni teostunud. Kuid Ungari katoliku piiskoppide kogu ning riikliste katoliku fondide järelvalve-komisjoni õiguspiirkond on praeguse interregnumi ajal palju laiem nende riikliste katoliku varanduste ja koolide suhtes, mis seisavad kultuse- ja haridusministri käsutuse all, kui kuninga valitsuse ajal. Mitu korda oli kuulda soovi, et kristlik-rahvuslik valitsus andku katoliku varanduse toimingud ning koolid piiskoppide võimupiirkonda, kindlustades katoliiklastele ärarippumatuse, mis teised tunnustatud kirikud maitsevad. Kuid interregnumi aja valitsus ei taha mingisugust muutmist ette võtta, mis kuningatrooni vakantsuse ajal ülempatronaadi õiguse ette ära otsustaks.

Praeguses Ungaris täidavad kirikuadministratsiooni Esztergom'i, Kalocsa', Eger'i arkipiiskopid; Vácz'i, Székesfehérvár'i, Györ'i,

Szombathely'i, Veszprém'i, Pécs'i, Csanád'i ja Hajdudorog'i piiskopid, Pannonhalma ülemabbee, Miskolcz'i apostlik administraator; Rozsnyó, Szatmár'i, Kassa', Nagyvárad'i piiskoppide asetäitjad. Ungari katoliku koguduste arv on 1600, ilmalikkude preestrite arv on 3000, munkade arv 1200, nunnade 2200. Katoliku kiriku käes on järgmised koolid: 1 ülikooli katoliku teoloogia teaduskond, 1 õigusteadusline ülikool, 10 teoloogia ülikooli, 41 keskkooli, 20 õpetajate seminaari, 6 kaubanduskooli, 65 kodanlist kooli ja 2800 algkooli. Peale kooli tegevuse teeb kirik sotsiaalse üldheategevuse ja rahvahariduse alal väljaspool kooli väga intensiivselt tööd. Tal on arvurikkad haigemajad, vaestelaste kodu, lastekodu, internaate, katoliikseid seltse, katoliikliste käsitööliste noortemeeste ühinguid, tööliste kaitsemaju, mis peetakse üleval osalt fondidest, osalt katolik-kiriklikust varandusest, osalt hingede annetest. Üksikutel katoliku kogudustel on õigus oma jumalateenistuse, siis ka kulturaalseteks, kooli- ja sotsiaalseteks otstarveteks kiriklikke maksusid määrata, millede sissenõudmist aitab riik ise teostada, tarbekorral võimuga.

Suur-Ungari katoliku kiriku liikumata varandus oli enne Trianoni rahu 1.328.255 katastriüksust (hektaarides tuleb umbes pool sellest arvust). See varandus on tükeldatud riigis kokku sulanud 855.000 katastriüksuseks.

August Hermann Francke' mõjud meie maal.

O. Sild.

Käesoleva aasta juuni esimesil päevil pühitseti Halles, eriti n. n. Francke asutustes nende asutaja August Hermann Francke (1663—1727) 200. surma-aasta mälestust († 8 juunil 1727).

Sel puhul pühendas „Hallesche Zeitung" A. H. Francke mälestusele erilise illustreeritud numbri (31 mail 1927, Nr 126), ilmus rida uusi sellekohaseid vaatekaarte, ülesvõtteid, kirjutisi ja raamatuid. Viimaste hulgast oleks eriti nimetada raamat, mille välja andsid professorid Fr. Mahling, Carl Mirbt ja Francke asutuste praegune direktor A. Nebe („Zum Gedächtnis August Hermann Franckes", 1927).

Siin käsitletakse: 1. A. H. Francke ja piibel; 2. A. H. Francke ja sisemisjon; 3. A. H. Francke ja välismisjon; 4. A. H. Francke

ja kool. Teaduslisel viisil näidatakse A. H. Francke vastuvaidlemata tähendust neil aladel. Francke asutuste pearaamatukogu peabibliotekaar prof. K. Veiske iseloomustas broshüürides hallikalise materjali näidete varal A. H. Francke't filoloogina („August Hermann Francke als Philologe"), pedagoogina („A. H. Franckes Pädagogik"), hingekarjasena („A. H. Francke, der Deutschen Seelsorger").

A. H. Francke mälestuse pühitsus Halles algas peapidupäeval piduliku jumalateenistusega Glaucha kirikus (asutuste ligiduses), kus Francke alguses pikemat aega õpetajaks oli. Pidujutluse pidas kindralsuperdent D. Schöttler Magdeburgist. Ta võttis jutluse aluseks Joh. ev. 20, 31, milline salm omal ajal noort Francket Lüüneburgis oli virgutanud lõpulikule pöördele. Jutlustaja kirjeldas arenemiskäiku selle mehe elus, kes silmapaistev oli jutlustajana, kasvatajana, organisaatorina, vaikse mõtlejana ja suure palvetajana, kellelt on ergutusi hea poole omandanud rahvas ja riik, kelle mõjud ka väljaspoole, laia maailma on ulatunud.

Piduaktus peeti asutuse suures koosolekute-saalis. Pidukõne pidas asutuste praegune direktor Dr. Nebe. Järgnesid tervitused ja sooviavaldused arvurikastelt riigi-, kiriku- ja kooliesindajailt, nii kultusministeeriumi poolt, koolikolleegiumi poolt, ev. ülemkirikunõukogu poolt, kelle esindaja (ülemkonsistoriaalnõunik Stoltenhoff-Berliin) lausus: „Meie teame, et kõigil meestel Jumala riigis olid ka omad sisemised piirduvused ja tõkked, nii ka Franckel. Aga meie täname Jumalat, et ta meile kinkis niisuguseid haruldasi mehi, nagu tema oli, olles tõelik oikumeeniline isik. Mis tema jõu sügavama juurena teda selleks võimeldas, põhjenes tema kangelaslikus ja ometigi nii lapselikus usus. Ta ei kehastanud kiriku vagadustüüpi, küll aga väärtuslikku vagadustüüpi. Sellepärast on meie soov, et tema usk ka meie usuks saaks." — Järgnesid veel tervitused Halle ülikoolilt ju usuteaduskonnalt, Halle linnalt, vennastekoguduse esindajalt, direktorite liidu ja Halle kõrgemate koolide esindajalt, tuluasutusilt, Halle kirikuõpetajaskonnalt ja endistelt õpilastelt.

Piduaktusele järgnes tänu- ja austuspärgade asetamine Francke mälestussambale asutuse õuel „Pädagogium'i" ees mitmesuguste ühenduste ja liitude esindajailt.

Pärast lõunat oli võimlemisetendusi ja õhtul tervituspidu endistele õpilastele.

A. H. Francke oli teatavasti Philipp Jakob Spener'i asuta-

tud kiriklise pietismi tähtis esindaja ja edendaja, kujundades oma poolehoidjatega n. ö. pietismi II järku.

Kõigist ühekülgsustest ja liialdustest hoolimata ei ole pietismi mõjud kirikule ilmaaegu ega kasuta olnud, kuna pietism rõhutas usuelamusi, Jumala sõna elustamist hinge ehituseks, südamevagadust ja selle vagaduse avaldusi elus ja tegudes täienduseks ortodoksia ajajärgul osaliselt tarretama löönud puhta õpetuse ühekülgsele rõhutamisele. See kõik maksab ka eriti A. H. Francke tegevuse kohta, iseäranis eespoolmainitud raamatus nimetatud aladel.

A. H. Francke mõjude paremaks esildajaks ja kehastajaks ja jäädvustajaks on veel tänapäev tema kuulsad asutused Halles, mis moodustasid ja moodustavad veel tänapäev nagu erilise linnajao oma ette, olles asetutena kahe rööbastikku-jooksva majade pika reana, millede kummagi pikkus on 250 mt., peale selle kuulub siia veel teisi maju ja ehitusi, aedasid, võimlemisväljasid ja -saale, istandusi. Kogupind on üle 18 hektaari.

Nende asutuste ehitamist ja rajamist alustas A. H. Francke vaid 7 16-krossilise rahaga (s. o. 7 kuldnaga) a. 1695, pannes oma ülemad lootused Jumala ja tema hoolekande peale ja tundes ennast tema teenistuses ja tema töös vaid tema tööriistana. 1698—1700 ehitatud peahoone esisel on 2 mustavärvilist kullase päikese poole lendavat kotkast ja nende all Jes. 40, 31: „Die auf den Herrn harren, kriegen neue Kraft, dass sie auffahren mit Flügeln wie Adler". Mida elavamalt ja üldisemalt ettevõtete tarvidus tunduma hakkas, seda enam laienes töö ja paisusid asutused; kõigist raskustest hoolimata saavutati ka hädapärasemad vahendid.

Sisult kujunes töö hoolekandeks vaeste eest, leskede eest, laste eest, iseäranis vaestelaste eest (varjupaiga soetamise, laste kasvatamise ja koolitamise mõttes), nooresoo eest ja ka üliõpilaste eest, kelledele tööd mitmesugustes asutuse koolides, vilumust ja juhatust õpetamises ja ülespidamist või toetust muretseti. Üliõpilastel, kes päevas 2 tundi õpetasid, oli vaba koht söögilaual (Freitisch), kes 3—4 t. õpetasid, said peale selle ka veel rahalist tasu. Üle 4 tunni õpetamine oli neile keelatud, et nad ka ise õppida saaksid. Ühtlasi kasvatati nii pedagoogisid ja õpetajaid, kes üle Saksamaa ja väljaspoole Saksamaad laiali läksid, Francke põhimõtteid ja vaateid ja meetode levitades.

Nende ülesannete täitmiseks asutati oma trükikoda ja raa-

matukauplus. Trükiti ja müüdi kooliraamatuid, usulisi raamatuid, teaduslisi raamatuid, aruandeid Halle asutuste tegevusest, mis laiemates ringides suurt huvi äratasid, muu seas „Jumala providentsi (hoolekande ehk ettenägevuse) jalaastmeist“ jutustasid. Asutati ka oma apteek oma asutuse tarviduseks, mis aga ka mõnda kuulsakssaanud rohtu üle ilma laiali saatis. Piibli levitamist ja elustamist püüdis A. H. Francke kõigiti soodustada. Francke soovitas korduvat piiblilugemist otsast otsani, sealjuures usuteadlastele algkeeltes: U. T. tuleb 2 korda aastas algkeeles läbi lugeda ja V. T. 1 kord aastas. Ta hakkas revideerima Luteri piibli-tõlget, kuigi see töö tol ajal veel hukkamõistmist ja vastuseismist leidis. 1710 rajati ja ühendati Francke asutustega n. n. Canstein'i piibliasutis, mis siitsaadik üle 8 milj. piibli ja U. T.'i on laiali laotanud. Ka välismisjon leidis siit Francke õpilastest esimesi evangeeliumi-misjonärisid: Francke'l omal olid selles suhtes (osalt Leibniz'i mõjul) suureulatuslised kavatsused ja huvid kõrgemal kitsaid rahvuslisi piire, muu seas oli ta selles suhtes ka Venemaa usulise elu tõstmisest huvitatud.

1705. a. asutati Ida-India misjoniasutis, mis pärast toetas mitmeid misjoniseltse ja on varustatud rikkaliku raamatukoguga.

Üldisemat huvi äratasid misjonitöö aruanded, mida varsti Francke asutuse trükikojas hakati trükkima. Francke õpilane ja sõber, pärastine prof. Joh. Heinr. Callenberg asutas 1728. a. veel n. n. Institutum iudaicum'i misjonitöö otstarbel juutide ristiusku pööramiseks. See instituut püsis kuni 1791, tema raamatukogu ja Callenberg'i trükitud ja käsikirjalised teosed jäid Francke asutuse pearaamatukogule, mis praegu sisaldab umbes 45.000 köidet ja peale selle käsikirjadekogu.

Niisugusel olukorral on küsimus iseenesest õigustatud: kas Francke ja Halle pietismi mõjud ka meie kodumaale teed on leidnud?

On teada, et pietismi nime all Rootsi valitsuse ajal Pärnus sekeldusi on olnud, niisamuti, et mõned tolleaegsed meie maa kirikuõpetajad Halles on õppinud. Üksikasjalisemaid kindlaid andmeid Francke ja Halle pietismi võimalikkude mõjude ja nende iseloomu, avalduste, ulatuse ja tagajärgede kohta ja nende suhtumise kohta herrnhuutlaste liikumisse meie maal ei ole meil, minu teada, seni esile toodud.

Nende ridade kirjutajal tõusis soov seda küsimust kindlate andmete põhjal selgitada. Oma suvist väljamaareisi tahtsin muu seas ka seks kasutada, et Halle Francke asutuste pearaamatu-

kogu käsikirjadekogu selles suhtes läbi vaadata. Järelpärimise peale sain peabibliotekaarilt, härra professor K. Veiske'lt lahkeid teateid, milledest selgus, et sealses käsikirjadekogus mõningaid sellekohaseid teateid ja andmeid olemas on. Viimaks sain ka veel herra prof. K. Veiske'lt teada, et osa A. H. Francke ja tema järeltulijate järelejäänud paberitest ka veel Berliini riigiraamatukogu käsikirjadekogus leidub. Koha peal leidsin, et Berliinis on umbes 10.600 kirja ja muid kirjutisi, mis enamikus on adresseeritud August Hermann Francke'le, siis tema pojale ja järeltulijale prof. Gotthilf August Francke'le (1696—1769), edasi A. H. Francke sõbrale ja varjupaiga raamatukaupluse juhatajale, Heinrich August Elers'ile († 1728), edasi A. H. Francke pärastisele järeltulijale ja väimehele Joh. Anast. Freylinghausen'ile († 1739), siis Joh. Ludv. Schulze'le († 1799), inspektoritele Fabricius'ele ja Conradi'le, ja veel teistele juhtivatele isikutele.

Selle Berliini osa omandas ostuteel 1866—67 dr. M. A. Pribil Berliinis. Materjal on siin 33 kapslis ülevaatlikult korraldatud kirjutajate ja adressaatide isikute järele, ja siis ka välismaade järele, kust kirjad on tulnud, või millede kohta nad käivad.

Kapsel 28 sisaldab materjali, mis Venemaa ja Eestimaa ja Liivimaa kohta käib[1]).

Halles ei ole materjal seda moodi korraldatud, kuna siin enam materjali leidub; herra peabibliotekaari asjatundlikkus ja vastutulelikkus on siin suureks abiks materjali otsimisel, mispärast ka siin kohal ei saa keelduda tänu avaldamast härra prof. K. Veiske'le kõige vastutulelikkuse ja abi eest, niisamuti ka Berliini riigiraamatukogu käsikirjade osakonna Direktori härrale ja viimaks ka Berliini riigiraamatukogu Generaldirektori härrale lahke loa eest, mõnda Berliini käsikirjadekogus leiduvat sellekohast kirja või kirja väljavõtet siin meie ajakirjas avaldada.

* * *

Aine juure asudes küsime: missuguseid ühendusi, missuguseid suhteid, missuguseid sidemeid oli meie maal A. H. Francke'ga ja ülepea Halle asu-

1) Soomemaa kohta on Berliinis ja Halles kaunis vähe andmeid. Mõni märkus leidub vahel Rootsimaa kohta käivate teadete hulgas [Berliinis on Rootsimaa (ja Daanimaa) kohta käivad andmed kapslis 29] või Eesti-Liivimaa kohta käivates kirjades või Venemaa all, või muidu asutuse pearaamatukogus. Palju on andmeid aga ungarlaste kohta niihästi Halles, kui Berliinis [siin on nende (ja austerlaste) jaoks eriline kapsel 27].

tustega ja Halle pietismiga? Ja millised olid järeldused? Et õiget vastust saada, vaatleme hallikalist materjali väljamaa mainitud arhiivides, täienduseks kasutades ka mõningaid kodumaa arhiivides leiduvaid sellekohaseid andmeid.

Jo. Heinr. Callenberg kirjutab oma Halle pearaamatukogus olevas käsikirjalises teoses: „Neueste Kirchenhistorie von 1689—1724“ (der mundirten Ersten Ausarbeitung Copie, Vol. V. 1693. 1694, Anderer Theil, Ausser Teutschland, § 2: Zu Riga), et D. Fischer Riias ei ole D. Mayer'i algatatud Spener'i vastu sihitud „revers'i“ mitte heaks kiitnud ja ei ole Spener'i ja ta mõtteosalisi taga kiusata tahtnud, kuna Spener'i vastased olla aga rõõmustanud, et Rootsis iseäranis Upsala usuteadlased valvel on tema vastu ja tema kihutusele lõppu teevad.

Olgu tähendatud, et 1694 avaldas Karl XI käsukirja, mis kõik konventiiklid ja märatseva sisuga raamatud ära keelab teatud karistuste ähvardusel.

Callenberg (m. t.) tähendab, et 1697 sõitis Hallest Justus Samuel Scharschmiedt (rp. Schaarschmidt) Moskvasse üle Narva ja jutlustas sel puhul Narvas edukalt. Ka Tartus oli ta oma jutluste läbi tuttavaks saanud (G. Kramer, August Hermann Francke, II. p. 57).

Venemaale sõitjad sõitsid enamasti üle Liivimaa ja Eestimaa ja võeti siin lahkesti vastu ja astusid mõtteosalistega ühendusse.

Scharschmiedt oli 1700—1707 Moskva ev.-luteruse Peetri-Pauli kiriku diaakoniks ja siis edasi tegev kuni 1717 aastani (kiriku ja kooli alal) Moskvas, Arhangelis ja Astrahanis, olles nagu evangeeliumi misjonäriks laial Venemaal. Muu seas saatis ta Astrahanist Francke'le kasvatuseks ühe kalmüki-poeglapse, kelle ta oma ema oli hädas ühele kaupmehele koti jahu eest ära müünud ja kelle Scharschmiedt siis välja lunastas. Mõne aasta järele suri poeglaps Halles ristituna (G. Kramer, m. t. II, p. 57).

Järgnevatel aastatel 1698mast aastast peale leidub Halle „Pädagogium'is“ (s. o. asutuse kõrgemas koolis) juba kasvandikke Eestimaalt ja Liivimaalt, eriti Riiast, Pärnust, Tallinnast, Saaremaalt, Narvast [1]).

---

1) Niisugused kasvandikud on:
aastal 1698 — Ravensberg, Joh. Peter, Riiast, † 1701.
1699 — Neuhausen, Christian Gotthold, Riiast, pärastine õpetaja Võnnu linnas ja Volmaris ja praost, kellest veel siin jutt saab olema.

1704 a. saadetakse Johan Christoph Gutslaff (rp. Gutsleff) [2]), Tallinna Eesti koguduse õpetaja Eberhardi p., Hallesse Francke kooli õppima, isa ja vanema venna soovitusel, kes juba Halle ülikoolis käis. 1707 a. sai ta üliõpilasena vaba koha söögilaual ja kirjutas oma nime sellekohasesse albumi lk. 117 j. (Album eorum studiosorum, qvi orphanotropheo Glaucha-Halensi mensæ, quam vocant, ordinariæ participes victum qvotidianum ex benignissimæ summi Patris nostri manu accipiunt, et cum brevi

---

1701 — Vick, Christoph (rp. Christian) Heinrich, Pärnust, pärast õp. Tarvastus 1716—1721 ja Lemsalus 1721—1737.
1702 — 2 venda Pohlmann, Riiast, vanem neist Nikolaus.
1703 — vennad Udam, Henr. Matth. ja Reinhold, Liivimaalt.
1707 — Elste, Daniel, Tallinnast.
1708 — Buchau, Burchard, Tallinnast.
1708 — Reimers, Axel Kasp., Tallinnast.
1710 — v. Stackelberg, 2 venda, Gustav Adolf, pärast Rootsi ohvitser.
1712 — v. Wettberg, Otto Joachim, Saaremaalt.
1713 — Richmann, Herm. Joh., Tallinnast.
1716 — Vabaherra v. Schultz, Heinrich Christoph, Liivimaalt, pärast obristleitnant Kuursaksi sõjaväes.
1716 — v. Gawel, Justus, Liivimaalt.
1719 — v. Dinggräffen, Carl Joh., Liivimaalt.
1725 — 2 venda v. Dietz, Liivimaalt.
1727 — v. Brevern, Peter, Liivimaalt, pärast Liivimaa rüütelkonna sekretär.
1729 — Vabah. v. Ungern, Reinhold Gust.
1729 — v. Knorring, Adam Friedr.
1730 — v. Stahl, Gust. Joh., † 1732 Pädagogium'is.
1730 — v. Königsfels, Tobias, Narvast.
1732 — Dahl, Christian, Saaremaalt.
1738—1741 v. Reutern, Herm. Joh., Liivimaalt.
1739 — Reutern, Giesbrecht, Liivimaalt.
1739 — Reutern, Ernst, Liivimaalt.
1739 — v. Vegesack, Greg. Friedr., Riiast.
1744—1745 Friesel, Gust. Friedr., Tallinnast.
1744—1747 Gutsleff, Eberh. Heinr., Liivimaalt.
1744—1747 Gutsleff, Joach. Christoph, Liivimaalt.
1743—1744 v. Stackelberg, Carl George, Saaremaalt.
1744—1746 v. Stackelberg, Otto Wilh., Saaremaalt.
1744 — v. Pricanda, Theophil Joh., Liivimaalt.
1745 (Juuli—Oktoober) — v. Eckesparre, Jos. Reinhard, Saaremaalt.
1748—1751 Nüssen, Andr., Riiast.
1749—1751 Barclay v. Tolly, Reinhold Gotthard, Riiast.
1753 — Reger, Georg Rudolph, Riiast (viimane liivimaalane Pädagogium'is).

2) Pärastine Suure-Jaani õpetaja 1715—1767.

vitæ delineatione nomina sua dederunt. Continuatum anno 1705. mens. Jun.).

Selsamal aastal võeti vabasöögile ka Hermann Eschenburg Narvast,(Album lk. 97), kes pärast oli jutlustajaks Hollandis. 1705 sai vabasöögile Johann Regius Bauskest, Läti koguduse õp. Valentin Regius'e poeg. 1710. 1711 sai vabasöögi, nagu ta oma kirjas 15./XII. 1723 mainib, Heinrich Christoph Vrede, pärastine Harju-Jaani õp. (1711—1742) ja viimaks Tallinna linna superdent (1742—64). 1711 kuulus vaba söögilauda Melchior Johann Kannenberg Riiast.

Teatavasti olid ka kõik üliõpilased, kes Francke mitmesugustes koolides õpetasid (n. n. informaatorid), vabal söögil. Pärastise aja kohta, alates 1728, on kõigi informaatorite kohta raamat[1]), kuhu on märgitud informaatori päritolevus, sündimise aasta, millas ülikooli astunud, millas informaatoriks hakanud ja hinnang tema vagaduse, ülespidamise, õppimise ja õpetamise kohta.

Need märkused pakuvad huvi ja saab meil neist pärastpoole vastavate meie maa isikute juures jutt olema.

1699 25./VII kirjutab Michael Behrends in Parochia Dünamündensi, s. o. Dünamünde (Väinasuu) koguduse õp. (1697—1707), ladinakeelse kirja Francke'le (Hauptbibliothek). Ta annab ülevaate oma elukäigust viimase 4 aasta kohta, mis sellest ajast möödunud, kui ta Hallest Liivimaale tuli. Ta oli esiteks kodukooliõpetaja (informator), pärast ka kindralsuperdent Fischer'i juures, õpetades tema poegi. 2 a. eest kutsuti ta Dünamünde koguduse peale. Ta kirjeldab seda peaasjalikult kalurite kogudust ja selle puudusi. Kalurite keskel olla ebausu ja papistlisi (katolikuusulisi) kombeid, peale selle arvavad nad, et ka pühapäeval lubatud on kalu püüda, et merehädaliste vara võib varastada ja röövida... Ka ei ole siin ühtegi kooli, tema nõudmisel on ülemus lubanud, et saab kool muretsetud ja uus jumalakoda sealpool Väina jõge (ultra Dunam). Ta palub Francke eestpalvet ja teatab tähtsamatest usulistest ja üldistest sündmustest ja tuttavatest isikutest, nii näit. et kindralsuperdent Fischer on terve perekonnaga Lüübekki läinud, et Tartu ülikool Pärnu viiakse, et õp. Schaarschmihdiust Moskvas pietismis süüdistatakse. Siis palub ta soovitada Halles stud. jur. Donner'i, kes Eestimaal mõned aastad

1) Informatorenverzeichnis von 1728 an, 2 Bände — 1798.

on informaatoriks olnud ja nüüd Halles tahab (ajutiselt) ülikoolis käia.

Marienburgi praost Ernst Glück, kes pärastise keisrinna Katariina I kasvataja oli, viidi esiteks ka Moskva vangi, nimetati siis keisri poolt tema algatusel asutatud gümnaasiumi direktoriks; ta tõlkis kooliraamatuid vene keelde ja kirjutas Francke'le oma koolist ja palus abi (Callenberg, mainitud teos, a. 1704. 1705)[1]).

Et meie maa sel ajal Rootsi külge kuulus, ei ole ka meie maa kohta mõjuta olnud, et Rootsile tol ajal alluva Pommerimaa kindralsuperdent ja usuteaduse professor Greifsvaldis D. Joh. Friedrich Mayer (rp. Maier, rp. Meyer) juba 1695 Rootsi usuteaduse üliõpilastele hoiatuse A. H. Francke eest oli välja andnud ja siis a. 1705 14./IV Stettiinist Rootsi kuningale märgukirja saatis hoiatusega pietistliku vaimu eest. Selle järele ilmus kuninglik käsukiri, kus käskakse Rootsi ülikoolide noorsugu usu puhtuse suhtes läbi katsuda, enne kui välja antakse *testimonia vitae.*

Avalikult tuleb teada anda, missugustest väljamaa ülikoolidest tuleb kõigil eemale hoiduda, nimelt niisugustest, kus niisugused märatsused (s. o. pietism) aset on leidnud. Francke kirjutas kuningale Mayer'i vastu vastuseletuse a. 1706 (v. kapsel 29)[2]).

Kui 1706 Karl XII Saksimaale tungis ja oli Alt-Ranstädt'is Halle ligiduses laagris, kirjutas Mayer „Rootsi usuteadlase" naskis hoiatuse Halle pietismi eest („Kurtzer Bericht von Pietisten" 32 küsimuse- ja vastusega pietismi suhtes), mille põhjendamatust püüdis näidata Halle fakulteedi vastukiri.

Kuna Halle ülikooli astumine Rootsi alamatele oli ära keelatud, läks A. H. Francke 26.—31./I. 1707 ise Alt-Ranstädti kuninga peakorteri. Kuninga pihi-isa ja õuejutlustaja D. Malenberg käis siis 1./II omalt poolt Francke asutusi vaatamas ja paistis heatahtlik olema, kuigi mitte päris ilma umbusalduseta (G. Kramer, m. t. II, p. 66—72).

---

1) Moskvast alustas Hallesse kirjutamist ka Johann Verner Paus a. 1704 17./VII. (1704—1721 viis kirja). Moskvas oli Hallele heatahtlik ka ev.-luteruse Peetri-Pauli kiriku õpetaja Ulrich Thomas Roloff (1699—1721).

2) Joh. Friedrich Mayer oli iseenesest õpetatud mees, kellele Karl XI tahtis anda professori- ja prokantsleri-kohta Tartu ülikoolis, kes seda aga ise ei soovinud. Alguses oli ta Spener'iga sõbralikus vahekorras, kuid siis muutus vahekord vastupidiseks.

Callenberg jutustab oma mainitud teoses 1707. a. kohta, et Tallinnas mitmed laste vanemad otsustasid oma lapsi Hallesse saata, kui Halle asutused tuttavamaks said. Nad võtsid kubernerilt tarvilikud passid. Tallinna piiskopp [1]) ei olla ka vastu olnud.

Laste nimed olid: Elste, Schultz, Beck, Herlin, Bartholdi, kõige noorem Gutslaff; neid pidi saatma vanem Gutslaff, kes usuteadust Halles õppis.

Nad läksid Pärnu, et sealt edasi sõita.

Tallinna gümnaasiumi professorid olid sellest Pärnu professoritele kirjutanud. Kui nad Pärnu jõudsid, kutsuti stud. Gutslaff konsistooriumi ette, kus istusid superdent ühes 2 usuteaduse professoriga ja notaariga.

Lastele keelati ära (kuninga käsukirja põhjal) kahtlasse kohta (Hallesse) sõita, kuna nad muidu kodumaal igasuguse ametivõimaluse kaotavad. Õpilased sõitsid Tallinna tagasi, mõned neist, nagu arvatavasti Elste, keda meie Pädagogiumi õpilaste hulgas 1707 kohtame, sõitsid otse Tallinnast Saksamaale [2]).

Edasi seletab Callenberg, et tol ajal Pärnu professorid olla tahtnud sealset õpetajat Vestring'i [3]) väärusuliseks tembeldada ainult sellepärast, et ta oli jutlustanud, kohtunikul pidada ka armastust olema.

Pika tülitsemise järele olla ta ametist tagandatud; ta olla Rootsi peapiiskopi juure läinud, kes ta ilmsüütausest olla aru saanud ja ta jälle ametisse pannud.

Callenberg (m. t.) kirjutab 1709. ja 1710. a. kohta („Unschuld. Nachr.“ järele), et Liivimaal on siitsaadik vihatud neid, kes tõelikule vagadusele kaldusid, ja on tahetud neid väärusulisteks tembeldada; õpetajad on suuremalt osalt jumalaõndsuse tagakiusajad olnud ja elanikud on lihaliku meelega ja kõrkusega oma pattude mõõdu täis valanud . . . Saabub Jumala kohus, ja katk on võti, mis kõik Liivimaa linnad venelastele avab, ei aita sel olukorral kindlused, mis rootslased on ehitanud . . . Ja Tallinnast leidub kirjutis (ilma autori ja ajanimetuseta, aga küll vist umbes samast ajast), kus räägitakse siinsest vastolust

1) Sel ajal oli Jakob Lang (1701—1710) piiskopiks.

2) Pärnu linnaarhiivis puuduvad Pärnu konsistooriumi protokollid ja kirjad alates umbes 1680 kuni 1710 rp. 1712. Arvatavasti on nad Rootsis.

3) Pärnu Eesti koguduse õpetaja Salomon Heinrich Vestring 1692—1749.

Francke'le ja pietistidele, kelle õpetus puhas ei olla, vaid salajase mürgiga segatud. Kuid aruanded Francke asutustest huvitavad üldiselt ja sellekohastest imedest lugedes või kuuldes oldakse liigutatud (Hauptbibliothek, D. 80, p. 671) [1]).

18 aprillil 1706 kirjutab Henrich (rp. Hinrich rp. Heinrich) Gutslaff (rp. Gutsleff) [2]) Tallinnast A. H. Francke'le (v. Hauptbibliothek, C 35). Ta on enne Kielis õppinud, kus ta oma aja tühjade mõtte-mõlgutustega (Hirnwesen) on mõõda saatnud, siis Halles. Ta on Tallinna ühes võtnud Püha kirja uurimise juhatuseks Francke' Manuductio-nimelise raamatu. Ta palub, et Francke manitseks tema sugulast ja kodumaalast (Landsmann und Vetter) Drentelni'i [3]) usukindlusele, kui ta sealt nüüd lahkub, sest siin olla kirjeldamata puudus tõelikust vagadusest (defectus sinceræ et infucatæ pietatis).

Ta elada siin inimeste keskel, kes pilkavad, kui sisemisest jumalaõndsusest ja maailma ärasalgamisest räägitakse. Ta jutlustab vahel kartusega, sest et teda poolestsaadik kahtlaseks peetakse (vor ein halb verdächtiger gehalten werde), mis teda tihti rõhub, aga ka palvele kihutab Issanda poole, et see teda rikkaks teeks kõiges õpetuses ja tunnetuses ja kõike enesearmastust temas suretaks . . . hoidku Jumal tema vaest hinge ka kõigi saadana köidikute eest, kes siin simooniat ajab . . . on tarvis, et meie ise enne õieti pöörduks. Ta küsib, kuidas ta ennast katsuma peaks, kas tal on „mentem Spiritus S." (Püha vaimu antud meelsust). Palub eestpalvet kõigilt vagult hingilt.

3./I. 1707 kirjutab ta jälle Tallinnast. Teatab, et proua „Obristin von Tauben" sooviks oma 9 aastasele pojale kohast informaatori, kes muu seas ka ristiusku istutaks lapse südamesse. Gutslaff seletab, et rõõmustav on, et mõnedel aadelist silmad sedavõrd avanevad, et nad ära tunnevad oma senise usu nõrkust

---

1) Moskvast lahkub õp. Scharschmidt ja läheb Astrahani. Koguduse vanemad ja eestseisjad ei taha pietistidele voli anda uut õpetajat saata, vaid tahavad „meie puhtate ülikoolide arvamist, nagu Leipzig, Wittenberg ja Rostock", kuulata (Kirjade ekstraktid, Hauptbibliothek, ja Kapsel 28, kiri Viceadmiralile 25./VIII. 1710).

Peterburist kirjutab Peetri koguduse õp. Heinrich Gottlieb Nazzius 1711—1740 22 kirja (Kapsel 28). Moskvast ja Arhangelist kirjutab Johann Christian Gründler 1710 — (Kapsel 28).

2) Alguses enamasti Gutsl**a**ff, pärastpoole ka Gutsl**e**ff.

3) Vist on see Christian Bernhard von Drenteln, kes Tallinna Niguliste kiriku diaakoniks oli 1706—1710.

ja selle kõikuvat alust, aru saades, et Kristuse teene välispidine omaksarvamine veel midagi ei ole (dass sie das eine Zeitlang geführte ohnmächtige Christentum und deren wackelnden Grund erkennen, welchergestalt die äussere selbstgemachtete Zurechnung Meriti Christi nichts sey). Issand puhastagu neid, keda ta siinmaal tarvitab „oma armu tööriistuna“ (zu Werckzeugen seiner Gnade brauchet und ferner brauchen will), kõigest, mis tema heledat läiget takistab ja tumestab.

12./VIII. 1708 on Henrich Gutslaff Lüübekist kirjutanud juhtumistest hingehoiu alal.

2./IX. 1709 kirjutab ta Tallinnast, et kindralmajoori proua von Stakelberg soovib Hallest tublit üliõpilast; palk on 120 riigitaalrit.

Muu seas jutustab ta, et aasta eest siin üldine viljaikaldus oli, nii et mitmed sajad nälga on surnud, sel sügisel on ka nii vähe vilja kasvanud, et paljud ainult seemne kätte saavad. Moskvalased ähvardavad linna piirata. Rootsist ei tule abi, nagu see muidu sündis, proviandi j. m. näol. Kes ei näe ses Jumala kohut? aga ka Jumala pikkameelt, kes veel ikkagi viivitab ja ootab . . .

20./VI. 1711 kirjutab Hinrich Gutslaff Tallinnast. Mainib, et ta mineval sügisel koguduse peale (nimelt Kullamaale) on kutsutud (1710—1747), mille ulatus olla peaaegu 4 miili.

Mõned tuhanded on selles kihelkonnas surnud; Tallinnas ja ligemas ümbruses üksi üle 40.000, nii et paljude uste ees hein kasvab ja kui moskvalasi siin ei oleks, ei saaks inimesi palju nähagi; aga juba jälle tõstvat katk mõnel pool pead, nagu ta seda Hiiumaalt kuulnud. Need vähesed, kes tema kihelkonnas veel ellu jäänud, elavad väga halvasti (so liederlich, dass es kaum zuglauben).

Süüdi olla selles osalt õpetamise puudus; olla rahul oldud, kui inimesed katekismust mehaaniliselt pähe õppivad, ilma et temast arusaamist oleks püütud edendada. Õhtusöömaaeg pidi kõik puudused siis kinni katma.

Sellepärast on võimatu teadmatus maad võtnud, nii et Gutslaff arvab, et ehk kergem oleks neile arusaamist õpetada, kui nad paganad oleks.

Katk, raske orjus, sõja-ajad, kus tuleb sõjamehi ja nende kraami siia ja tänne vedada, nii et isegi pühapäeval rahu ei ole, et Jumala sõna saaks kuulata, kuigi mõnedel soov selle järele tõuseb.

On üksikuid, kes „Jumalat südamest kardavad“ (Gott herzlich fürchten), nii 2 noort inimest 16 ja 17 aastased, ja kaks naisterahvast, teine neist proua Husen, kelle lapsed Halles on, keda aga tema vagaduspüüete pärast pilgatakse.

Kirjutaja palub tema vennale abiks olla ja 1 kristlik üliõpilane siia saata ja vahest ka 2 poissi Halle vaestelaste varjupaigast, kes vähemalt kirjutada oskavad, vahest võivad neist ajajooksul köstrid ja koolmeistrid saada.

Lõpuks seletab ta, et tema kuulajad (s. o. koguduseliikmed) kaebavad, nagu mõistaks ta neid hukka. Palub, et Issand Jeesus ka vastu tema oma tahtmist teda ristiteed viiks (Herr Jesu führe mich auch wieder meinen willen ins Creutz hinein und lass Deine Gnade gross seyn, da mein Verderben und Unglaube sehr gross ist).

Ühel Hinrich Gutslaff'i kirjal puudub aja ja koha nimetus. Aga sisu järele võib oletada, et ta natukene hiljem (vahest 1712) kirjutatud on kui eelmine. Ta seletab, et kui ta siia (tähendab arvatavasti Kullamaale) tuli, olid kõik hooned lagunud. Siitsaadik olla õpetajad siin enam põllumehed kui õpetajad olnud, mis ka põhjuseks olnud, et mõned, isegi head inimesed ikka ilmalikumaks muutunud.

Ta jutustab, et keegi liht noormees 18—20 aastane, kes vaevalt katekismust natukese pähe on õppinud, tulnud tema juure paar nädalat õpetuse järele, mida ta oli vaevalt 3—4 nädalat aasta kohta pidada saanud külade kauguse pärast. Noormees küsis õpetajalt silmaveega, kuidas ta oma hinge eest õieti peaks hoolitsema, ja ütles, et ta hing saadud õpetuse algusest peale oli liigutatud ja mures õndsuse pärast. See olla esimene harimata talupoegadest, kes oma hinge seisukorrast tõsiselt temaga on rääkinud.

5./XI. 1713 kirjutab Hinrich Gutslaff Kullamaa kirikumõisast A. H. Francke'le (Monsieur A. H. Francke, Ministre de La Parole de Dieu, présent à Halle).

Surnud on kihelkonnas 3000—3500 hinge katku kätte, peale selle paljud veel nälja-aastatel, järele on jäänud 700—800 inimest. Kõik on lagunud kirikumõisas, ta ise peab põldu harima, raske on sulaseid saada ja kui saad, siis saab see jääda ainult nii kauaks, kuni ta pärishärra sellest teada saab. Küla, mis kirikumõisa külge kuulub, on nii välja surnud, et järele on jäänud ainult 3 meest ja 2 naist. Rahva orjastamine on uskumata. Inimesed sureks nälga, kui

nad oma leiba pooliti ja üle selle ei segaks haganatega . . . Teadlikku usku on vähe, 16—20 aastaselt tullakse mõne nädala peale õpetaja juure, kes nad enamasti köstri hooleks jätab ja õpitakse katekismust mehaaniliselt, siis pihti ja minnakse õhtusöömaajale. Enamasti ei osata vanas eas käskugi, rääkimata, et selle järele käidaks.

Ja ometigi sõditakse õigeusklikkuse eest (pro orthodoxia) ja ei taheta ühtegi uut õpetamise meetodit sallida.

Gutslaff jutustab siis, et ta käesoleval üleminekuajal, kus kleerus ei saa nii vabalt valitseda (diese Interims Zeit, da Clerus nicht so frey zu dominiren hat), on eesti keelde tõlkinud H. Freylinghausen'i „Ordnung des Heils" (õndsakssaamise korra) ühes mõnede lisandustega (additis quibusdam qvæstionibus). Superdent ei tahtnud seda trükkida lasta, kuid selle koguduse peapatron käskis trükkijal trükkida. Gutslaff on hakanud ka katekismust D. Spener'i juhatuskirja järele, kuid lühemate küsimuste- ja vastustega kirjutama. Kuna vaesed talulapsed enne vaevalt 2—4 nädalaks õppusele tulid (in die Information kahmen) töökoormatuse tõttu, on Gutslaff hakanud neid 9—10 nädalat õpetama. Laste õpetamisest ja piibli trükkimisest, milleks ta ka Francke abi ja toetust palub, räägib ta sõna-sõnalt järgmiselt:

„So ists allbereit dazukommen, daß sie nunmehro 9 à 10 Wochen kommen, da man dann bey einiger geringen angew. Mühe befunden, daß sie tüchtiger sindt was zu fassen, als die klugen Teutschen hier im Lande. Gott Lob, daß auch nunmehro allhier die Jugendt anfangt des Winters die Schule zu frequentiren, denn des Sommers müssen die Kinder Hüter und Wächter zu hause seyn.

Viele Bogen wären nicht genug den jammervollen Zustandt zu exprimiren, da theils Bauren eine Begierde nach Gott in sich würken lassen, ihnen kaum soviel Zeit gegeben wirdt, daß sie ihre Kinder zur Schulen halten, dann die Obere herrschafft drücket die Untere mit vielen Auflagen, und diese wieder die Bauren; doch ist öffters mehr Schuldt an der Obrigk., als an der Herrschafft.

Einige, die eine Begierde haben nach G. wort, kommen über 2 Meil weges alle Sontag zur Kirchen. Ists nicht ein jammer! und doch muß Er wohl den Abendt oder den Montag frühe wieder zur Hoffs Arbeit. Summa man hat vormahlß durch die Bauren reich werden wollen, und der Priester hat gute Einkünffte gehabt. Da alles so zureden im Wohlstande war, darüber ist der Baur gantz tumm und in närrischen Aberglauben geblieben. Das kan allen Seelen, die es tieffer einsehen, als Ich, soviel mehreren Anlaß

geben für uns und unsere armen tummen Zuhörern zu Seufftzen. Summa die H. Prediger wollen anjetzo auch nicht besser dran!

Ists nicht zubejammern, über 100 jahre soll das helle Licht hier geschienen haben, ut aiunt, und doch ist weder e. deutliches verneml. Gesangbuch noch die Biebel zum Druck kommen. Verwichen Winter urgirten etliche auff den Druck des Estnischen neuen Testaments, allein Bone Deus! was für Contradictiones waren da, nicht der Schaffe, sondern die sogenandte Hirten eins theils wiedersprachen. Dem ungeachtet halff Gott, daß es angefangen wurde, und ist man allbereit biß auffs 6 Capitt. Lucæ kommen; allein zubeklagen ist, daß so sehr wenige Exemplar gedrucket werden, und die noch gedrucket werden, sindt so theur, daß der hunderste Baur nicht capabel ist solches zu kauffen. Dieses hat uns veranlasset, und mich insonderheit beweget an M. wehrtesten Hn Professor zuschreiben, und hertzlich zubitten, daß derselbige Belieben wolle alle christl. freunde, denen Gott was übrig gegeben, sie seyn an welchem Ort der Welt sie wollen, hertzl. zuersuchen, ob sie auch hieher zur Biebeldruck was säen wolten, davon sie, so es der Allmächtige zum Zweck wolte kommen lassen, eine herrl. Erndte würden zuhoffen haben. Gott weiß am besten, woher es kommen, daß solches bißher gehindert worden, wir wollens auf Ihn wagen, vielleicht ist die Stunde da, daß den Unwissenden nun in diesem Lande Gnade wiederfahre. Gewiß so es dHerr wolte aus Gnade befördern, so weiß ich gewiß, daß wenigstens einige von hiesigen elenden Bauren in der eilfften Stunde die Brosamen göttln Wortes fleißiger aufffamlen würden, und mehr n. höher achten, als gantz Teutschlandt die fülle, so sie soviele Jahren vor sich gehabt, allein wenig geachtet.

Solte uns dHerr, es sey aus Teutschlandt, Holland oder Engellandt hierzu durch dHn Prof. gütige fürsorge was zuwerffen, so bitten wir das Geldt in Hamburg, Lübeck oder Halle solange zudeponiren, biß wir davon Nachricht erhalten, auch bitten wir, daß weder mein noch meines Bruders Nahme jemand. hieher kundt gethan würde, dann obwohl Gott dHerr dennoch sein Werck fortführen kan, so möchten viele Neyder allhier suchen es zuhindern, bloß weilen wir darum Ansuchung gethan hätten. Hier möchte auch wohl was zuerhalten seyn, allein solte ich publice mich darum bemühen, so würde es heisen: wer hat dich dazu gesetzt, daß kommt uns Consistorialibus zu, und eben dadurch ist biß dato nichts geschehen. Wir wollen auch an einen gewissen freund deßfalls nach Moscau schreiben. Unser Land ist zwar sehr ruinirt, doch möchten sehr viele noch seyn, die das Werck alleine befördern könten, allein man meynet ein großes zuthun, wann man nur etl. rtl. contribuiret, manche Armen möchten gerne zuschießen, die haben aber soviel nicht im Vermögen. Wilß demnach der Herr, so wird es müssen fortgehen, spricht Er aber: ich habe nicht Lust zu dem Lande, so thue Er wie Er als

der Allweiseste weiß, daß es zu seinen Ehren gereichet. Wenigstens ist unsere Stadt Reval verhärtet, es darff so gerade keiner den Teuffel ein wenig ins Gesicht schlagen und sagen des Gottloße lehrer kan d Heil. Geist nicht haben, so muß Er ketzerisch gepredigt haben, und nicht zum Diacono erwehlet werden, wäre Er auch, so zureden, der allerunsträfflichste. Künfftig ein mehreres ....." (Hauptbibliothek des Waisenhauses, C 35.)

17. aprillil 1716 saatis Kullamaa õpetaja H. Gutslaff A. H. Francke'le aruande talupoegade seisukorrast ainelises, vaimulikus ja hariduslises suhtes ja U. T.'i tõlkimise loost ja kooli asutamisest, kuulda saades, et A. H. Francke heameelega sellekohaseid ligemaid teateid vastu võtaks, kuna ta U. T.'i rahvale kättesaadavaks tegemise otstarbel oli saatnud enam kui 20 riigitaalrit. Gutslaff kirjutab:

Sr HochEhrw. hiemit aufzuwarten hat mich der H. Neubauer in Halle durch meinen Bruder anmahnen laßen, weil es deroselben nicht unangenehm seyn würde, von dem Zustand der miserablen Bauerschaft dieses Landes, und von dem neulichst zu derselben Gebrauch verfertigten Ehstnischen Testament einige Nachricht zu ertheilen. Zumaln Ew. HochEhrw. albereit über 20 Rthlr denen armen Seelen zum besten ordiniret, welches Geld ich empfangen, und dergestalt anwenden will, daß in meiner Gemeine, in welcher viele Gott lob! lesen können, der sonst theure Preis gemindert und also um einen leidlichen Preis das Exemplar an die nothdürftigsten gereichet werden könte. Indeßen dancke gar gehorsamst für solche milde Beysteuer und will mir dieses zur Stärcke im Glauben dienen laßen, daß, da die meisten reichen in diesem Lande, gar wenig oder nichts zu der armen Sclaven bestes anwenden, Gott in so fernen Landen Hertzen erwecket, die den elenden geistl. Zustand dieser Bauerschaft sich zu Hertzen gehen laßen, und eben daher Hoffnung schöpfen, daß der liebe Gott das von ihm angefangene gute Werck zum Preise seines Namens und zum Heil vieler Seelen durch ihm selbst allein bekante Mittel und Wege fortzusetzen und zu vollenden wißen werde. Dahero halte ich es fast für rathsam, daß man sich durch eigenes wircken, nicht alzuviel bemühe andere zu diesem guten Werck zu persuadiren, so lang man ihnen damit beschwerlich ist, damit man hernach in denen Glaubens Prüfungen in seinem eigenen Gewißen von unzeitigen lauffen und rennen keine Reprochen leiden darf, wie auch das Vertrauen auf Gott in seinem Werck nicht unlauter gemachet werde. Doch gebe der Herr Weisheit und Gnade in der rechten Mittelstraße zu bleiben.

Dem Zweck meines Schreibens näher zu kommen, so habe zweyerley kürzl. zu referiren:

I. Die Beschaffenheit der armen Ehstnischen Bauren. II. Die

Edirung des Ehstnischen neuen Testaments. Bey dem ersten haben wir anzumercken: α) ihre Lebens art β) ihre Erkäntniß von der göttlichen Wahrheit.

α) So ist ihre Lebensart sehr miserable, wohnen in Häusern ohne Fenster und muß die Stubenthür ihnen zugleich eine Thür, Fenster und Schornstein seyn, da sie das Licht empfangen, und den Rauch, so von dem einheitzen und kochen, indem ihre Stube auch ihre Küche ist, entstehet, ausgehen laßen müßen. Ihre Kleidung bestehet in sehr grober Sack-Leinwand und groben wollenen Oberkleider, welche zum Theil öfters, wann sie abnützen, reißen, mit groben Garn benehet werden, daß kein Bettler anderweit in der Welt so miserable einhergehen kan.

Ihre Güter bestehen in etlichen Schafen und Schweinen, ein Pferd und etlich Stück Hornvieh, von welchen einige mehr, die meisten aber gar wenig besitzen, und kommt es darauf an, nachdem sie gute Herrschaft haben; Sind diese irraisonable, so ist der arme Bauer in kurzer Zeit um alles das seinige, und muß mit Weib und Kindern, wo nicht Hunger sterben, doch davonlaufen.

In dem letzten Decennio des vorigen seculi sturben ihrer 100.000 Hungers in diesem Lande, und 1710 im Vorjahr abermal weit über 100.000 Menschen an Hunger und Pest. Und obgleich ein reicher Bauer tanquam rara auis zuweilen sich hier vormals befunden, so ists doch unter 100 kaum einer gewesen, dahingegen die meisten kaum einen Groschen baar Geld, geschweige einen thlr aufbringen können, insonderheit, nachdem Gott vor 2 Jahren die Vieh-Seuche über uns verhänget, dadurch die armen Leute unter eine viel größere Noth geraten, als die Israeliten in Egypten; allein, daß leider! wenige oder gar keine Beßerung nach diesen Schlägen von sich spüren laßen, daran am meisten defectus solidae informationis & boni exempli Schuld seyn mag. Dieses Elendes ohnerachtet, schieben die meisten alle contributiones und onera publica, welche unter Ihro Zaar. Mjst. Regierung, darunter wir ao 1710 mitten in der stärcksten Pestzeit gekommen sind, wegen der jetzigen Kriegs Troublen sehr häufig sind auf die Bauern, von der Herrschaft so daß derselbe zuweilen sein Brod wol 16 bis 20 Wochen vor der Ernte betteln und borgen muß.

Ist ein Bauer mit Weib allein im Gesinde, so muß er wöchentlich mit seinem eignen Unterhalt dem Herrn, nachdem er gelind oder streng ist, 3 Tage 4 Tage oder wol zuweilen die gantze Woche Dienste thun; daß er manchmal in etlichen Wochen sein Haus mit dem Rücken ansehen muß.

Die Bauers Kinder gehen in bloßen Hemden ohne Schue und Strümpfe Winter und Sommer; es sey dann, daß sie ausgehen in die Kirche oder anderweit, da sie dann wol, ob wol miserable genug, sich bedecken.

Sie zahlen über dem an ihre Herrschaft fast so viel wo nicht mehr als ihre Aussaat ist, ob sie wol selbst nachgehends zum Theil mit Spreu-Brod vergnügt seyn müßen.

β) So wie ihre Lebensart mehr als zu sclavisch ist, so kan man leicht urtheilen, wie es mit dem Christenthum stehen müße, als welches zu saßen, denen armseligen Leuten bald an Zeit, bald an Gelegenheit fehlet. Überhaupt kan man von ihrer Erkäntniß der Wahrheit einen Begriff haben, wenn man folgendes erwäget:

1.) Ist NB. die fast universale praxis gewesen, daß der Bauer nur den Catechismum Lutheri ohne Auslegung und meditation gelernet samt etlichen in generalibus terminis verfaßten Fragen.

2.) So ist dieses allererst gelernet etwan gegen das 16. 20. 30. Jahr, da etwan die Magd oder der Knecht sich haben wollen in den heil. Ehestand begeben; hat er aber zuweilen ein Schäflein oder was anders gebracht, so hat man sie übersehen, und auch nicht einmal auf die allzu litterale und kahle Erlernung so genau gedrungen.

3.) So ist freylich vielen Predigern die Schuld zu geben, doch nicht allein, zumalen die Zeit und Mittel was weniges und gründliches zu lernen von der Herrschaft gemeiniglich nicht gegeben worden, oder der arme Bauer ist unvermögend gewesen, sein Kind von Jugend auf in der Schulen ein halbes Jahr geschweige länger zu halten.

4.) Hat einer oder ander was gründlichers auf die Bahn gebracht, so hats ihm an Nachdruck gefehlet, zumaln da man mit Herrn und Sclaven zu thun hat; ist jener boshaftig, so kan er den Bauren dergestalt zwingen, daß er nicht einmal seine Noth dem Prediger klagen darf, thut ers, und der Prediger spricht dem Herrn zu, so muß der Bauer es mit dem Rücken bezahlen, und das ist ein Jammer, daß man fast nicht weiß, was man sagen soll, Gott gebe Weisheit und Kraft!

5.) So haben nicht allein die meisten Herrschaften, sondern wol Pastores selbst in dem Gedancken gestanden, es brauche etwa keine gründlichere Information, sie köntens doch nicht faßen ꝛc. solchen Enthusiasmum statuiren viele, den rechten aber, der durch gründliche Information den Geist mit sich führet, verläftert man, und meinet, Gott werde schon selbst wircken, obgleich der Mensch keinen rechten Begriff von seiner Seelen Zustand und deßen Arzt gefaßet hat.

Ja einige haben gemeinet, man müße die Bauren nicht so klug machen. Sonst aber klaget man: der liefländische Bauer ist ein Schelm, und wenn dem also ist, wie soll er aus der Schelmerey herauskommen, da man ihm alle sufficiente Mittel benimmet.

6.) Das vorhergehende entspringet daher, weilen die meisten superiores

selbst nicht einmal litteralem conceptum von der Heilsordnung haben, und dabey aus Trägheit keine Mühe anwenden wollen, oder weiln sie etwa mit Oeconomie Sachen beladen sind, welches dann eins der gröſten Hindernißen in diesem Lande mit ist. Man giebet dem Prediger nicht gerne dem gröſten hauffen nach, was ihm gebühret, insonderheit nach der Pest; will er redlich (: vom Überfluß ist nicht die Rede :) leben, so muß er um seine Aecker Zäune Holtz Heu Vieh Pferde und dergleichen sorgen, als ohne welches man hier aufm Lande nicht hauffen kan. Solte jedermann das seinige contribuiren, so wäre des Pastoris Gemüht von solchen distractionen frey; da hingegen, wo er in der strengen Kälte nicht erfrieren will, noch sein Vieh und Pferde crepiren laßen, welche cohæriren, so muß er solche difficultates auf sich nehmen.

Ist der Pastor hart, so kan er durch obrigkeitlichen Zwang wol endlich das seinige bekommen. Siehet aber ein anderer, daß solches ihm hinderl. ist in seiner Christen und Amts Pflicht, so muß er durch allerhand distractiones und äußerl. impedimenta durch und seine Last tragen, wie dann einige nach der Pest etliche 100 RThalr, die Gott ihnen anderweit bescheret, bey ihrer Gemeine zusetzen müßen, welches sie zwar willig gethan um vielen Unheil vorzubeugen, aber es doch nicht treffen können, vt fieri solet.

7.) So sind etliche Kirch-Spiele auf 4. 5. und mehr Meil weges lang, und fast keines unter 2. Meilen. Bey denen weitläuftigen Gemeinen ist doch nicht mehr als ein Prediger vormals gewesen, wie ist es möglich gewesen, auch nur eine mäßige Erkäntniß denen Leuten beyzubringen. Und ob wol mehr als 3 Theile durch Hunger und Pest ausgestorben, so sind die Wohnungen der Leute doch so weitläuftig, daß einige kaum in etlichen Wochen sonderlich Früh-Jahr und Herbstes, die Kirche besuchen können.

8.) So ist die erwehnte frohn arbeit schwer und unerträglich, daß sie unmögl. die Woche einige Stunden zur Erbauung anwenden können.

Ihre Häuser liegen weit von einander, daß man auch nach Wunsch in den Häusern was zu profitiren, nicht hinlängl. Gelegenheit hat, insonderheit, da die armen Bauren nicht so wol von sich, als von der Herrschaft dependiren.

9.) Sind gleich einige begierig was Gutes zu lernen, so brechen sie von ihrer schweren Dienstbarkeit dennoch die Ruhezeit ab, und sind bemühet lesen zu lernen. Da fehlts aber vielen an etlichen Pfennigen, geschweige Thlr, womit sie anjetzo das Ehstnische Testament zu $1^1/_2$ thlr leicht Geld kauffen müßen.

10.) So sind die Herrschaften meistentheils unwillig zu Beförderung des Christenthums ihrer armen Bauren, ja einige suchen wol gar das Gute zu verhindern, wie aus oberwehnten schon erhellet.

11.) Daher ist die erwehnte methode universal worden, daß die armen Leute ihre auswendig, wiewol ziemlich confus gelerneten Haupt Stücke des Catechismi Lutheri auswendig ohne Auslegung herplaudern, da sie wol nichts rechts davon verstehen, darauf sind sie zum heil. Abendmahl admittiret, und also an sich selbst vergnügt mit dem opere operato ohne gründl. Erkäntniß der Ordnung des Heils.

12.) Und aus solcher irrigen opinion ist gefloßen, daß die meisten armen Leute ipso die vsus sacrae coenæ sich mit unmäßigen Sauffen beschweret, und also den Leib auch erquicken wollen, weiln die Seele, wie sie geglaubet von dem Gebrauch des Sacraments gespeiset und geträncket sey.

13.) So sind auch erschreckliche Aberglauben, welche zu erzehlen anitzo die Enge des Schreibens nicht permittiret, überblieben, indeme sie allerhand superstitiöse ritus observiren um Glück und Segen in ihrer Oeconomie zu haben, weiln sie fast keinen Begriff von dem wahren Gott und deßen Eigenschaften haben.

14.) So hat man auch die Schulen sehr negligiret, obwoln von Königl. Mjst. in Schweden sehr darauf gedrungen worden, daher die armen Leute gemeiniglich, wie das dumme Vieh aufgewachsen sind. Summa, das Elend ist nicht zu beschreiben, und kan ein jeder verständiger aus dieser concisen Beschreibung schon weitere consequentien machen, wie es um diese armen Leute stehe. So hat auch der Herr Past. Kelch in seiner Liefländischen Chronic vieles erörtert und dargethan.

II. Von der Edirung des Ehstnischen neuen Testaments, davon ein Exemplar an Se HochEhrwürden hiebey gehet, können dieselbe einige Nachricht aus der teutschen præfation haben.

Man hat Nachricht, daß schon vor 100 Jahren dis Werck schon aufm Tapet gewesen, und darüber deliberiret worden, allein das proverbium: quot capita, tot sensus, ist auch bey diesem Werck sehr kräftig gewesen, und hat solches gehindert, bis etwa 1706 im Herbst die von den Rußen vertriebene und in der Ehstnischen Sprache erfahrne Prediger, sich vereinigten, die von dem sel. Gener. Superintend. Fischer beförderte versionem Esthonicam in manuscripto zu revidiren und zu corrigiren, da sie dann fast täglich vor- und nach mittag zusammen kamen, und in solcher Arbeit continuirten. Es geschahe aber einmal, daß einer von den erfahrensten Predigern in der Ehstnischen Sprache wegreisen und aus Mangel des Heues für seine Pferde sich nach lande begeben wolte, da erbot sich ein gewißer Studiosus ihm Heu zu schaffen, verkaufte Speneri Glaubens Gerechtigkeit unter der Hand, weil er selbst pauvre war, und kaufte so viel Heu, daß der erwehnte Prediger in der Stadt bleiben und die Arbeit absolviren muste. Da solche fertig, ertheilete der Herr Gouverneur mir eine recommendation an Ihro Königl.

Majst. von Schweden, und ersuchte um einen Verlag des Ehstnischen neuen Testaments. Ich reisete, ohnerachtet man mich an ein gewißen Ort unter dem prætext, als wenn ich nach verdächtige oerter, etwa nach Halle zu reisen gesonnen, zu arretiren vorhabens war, zum König, und überreichte meine affaire in die Canzeley, die damals sich in Sachsen befand, erhielt aber nichts positives, wiewol Ihro Majst. nicht ungeneigt gewesen das Werck zu befördern, allein die Stunde war noch nicht da, und musten die, welche aus mancherlei unrechten Absichten dis Werck verhinderten, durch die Pest und sonst erst hinweggeraffet werden. Es hatte auch der Herr Vater des itzigen Königs in Schweden Carolus XI 400 thlr zu diesem Werck geschencket, weil die Herren Prediger dis Werck damals nicht absolvireten, indem sie, wie dis vor vielen Zeiten eine Hinderung gewesen, und einer es immer beßer verstehen wollen als der andere, so, daß sie über ein Wort manchmal sind von einander gangen, so ist das Papier, so für ein Theil von dem Gelde angeschaffet worden, vermodert und das übrige Geld sonst distrahiret worden. Endl. nach der Pest, da das Land durch diese Seuche, wie auch durch Hunger und die noch um sich freßende Kriegsflamme in den miserabelsten Zustand gesetzet worden, wurde wider aller Vermuten das Werck wieder reasumiret, ohnerachtet kein Vorschuß vorhanden, und dem Buchdrucker iniungiret wurde das Werck vorzunehmen. Dieser fing an, muste aber wegen Mangel der benöthigten Materialien zwischen aufhören. Es gingen aber einige Prediger ihm immer mit Rath und That an die Hand, und orgirten es, bis es endlich, ob wol kümerlich, wie das Papier und der Druck davon zeugen kan, zum Stande kam, und also dis neue Testament durch solche enge Wege zum erstenmal ans licht gekommen. Merckwürdig war auch, daß, da dis Werck kaum fertig, der einige Buchdrucker hier, der doch ein junger Mensch war, Todes verblichen, welches, wenn es kurz vorher passiret, eine Capitalhinderung diesem Werck abermal gewesen wäre. (Järgneb.)

Varia.

„Üldine Evangeelne-Luterline Konverents" Marburgis.

19. septembril s. a. astus kokku „Üldine Evangeelne-Luterline Konverents„ („Allgemeine Evangelisch-Lutherische Konferenz", lühendatult „A. E. L. K.") Saksa ülikoolilinnas Marburgis oma XIX istangjärgule, kestes kuni 23. septembrini. Meie toimetusele sel puhul saadetud „Allgem. Ev.-luth. Korrespondenz", mille toimetajaks on mainitud „Konverentsi" eestseisuse sekretär, kirikuõpetaja Johs. Ludvig Dresdenis, juhib tähelepanu sellele, et Marburgi ülikool, mis hiljuti oma 400-aastast juubeli pühitses, on esimene protestantlik

ülikool. Sellepärast peab Marburgi ülikool omale auks, oma pidulikku aulat ja kuuldesaale avada tähtsale rahvusvahelisele kiriklisele ühendus-kongressile.

Hääleõigus on konverentsiliikmetel, osavõtmine istangutest on kõigile vaba (osavõtukaart maksab 5 Sm. võõrastele, liikmetele 4 Sm.).

Tegelikult osa võtta on lubanud suurem osa Saksamaa luteruse kirikute piiskoppe. Esitatud on ka usuteaduse professorid ja teiste maade luterliste kirikute esindajad. Teiste maade luteruse kirikutest on esitatud: Rootsi, Norra, Daani, Soome (piiskopp D. Gummerus), Ungari (piiskopp D. Raffay), Čehho-slovakkia. (Eesti kirik ei ole nähtavasti esindajat saatnud.)

Konverentsi eestseisus on: President: D. Ihmels, Saksi maapiiskopp. Asetäitja: D. Veit, Baieri kirikupresident. II Eesistuja: D. Danell, Skara piiskopp Rootsis. Asetäitja: D. Gummerus, Tampere piiskopp Soomes. Kassahoidja: Maakohtunõunik Götz, Dresdenis. Sekretär: Kirikuõpetaja Johannes Ludwig, Dresdenis.

Konverentsi saksakeelne huvitav päevakord käib järgmiselt:

Montag, den 19. September 1927:

18 Uhr: Vorstandssitzung.
19 Uhr: Sitzung des Arbeitsausschusses (Engere Konferenz).
(Beide Sitzungen sind nicht öffentlich. Sie finden in der Universität statt).
20 Uhr: Zwangloses Zusammensein in den Stadtsälen.

Dienstag, den 20. September 1927:

½10 Uhr: Eröffnungsgottesdienst in der Lutherischen Pfarrkirche. Unter Mitwirkung des Lutherischen Kirchenchores. Predigt: Kirchenpräsident D. Veit-München.
¾12 Uhr: I. Hauptversammlung in der Aula der Philipps-Universität. a) Begrüssungen. b) Vortrag von Professor D. Dr. Elert-Erlangen, Rektor des. der Universität: Die Botschaft des VII. Artikels der Augsburgischen Konfession. c) Besprechung.
10 Uhr: Gemeinsames Essen in den Stadtsälen.
17½ Uhr: Die Teilnehmer der Tagung sind von der Stadt Marburg zu einem Kaffee im Schlosscafé auf dem Schloss eingeladen.
20 Uhr: Grosse öffentliche Ahendversammlung in den Stadtsälen.
Vorträge: a) Warum sind wir Menschen der Kirche? Kirchenpräsident von Württemberg D. von Merz-Stuttgart. b) Was sind wir unserer Kirche schuldig? Landesbischof von Mecklenburg D. Behm-Schwerin. c) Ein hessischer Kirchenmann: Vilmar. Pastor Heldmann-Hamburg. Der Abend ist von musikalischen Darbietungen umrahmt.

Mittwoch, den 21. September 1927:

½9 Uhr: Liturgischer Morgengottesdienst in der St. Elisabeth-Kirche. Generalsuperintendent D. Dettmering-Kassel.

Spezialkonferenzen

der angeschlossenen kirchlichen Arbeitsverbände in der Philipps-Universität.

9—11 Uhr: Heidenmission. Leitung: Missionsdirektor Schomerus-Hermannsburg (Hann.) a) Die Entwicklung der deutschen Mission nach dem Krieg. Studienrat Köberle-Leipzig, Leiter des ev.-luth. Missionsseminars. b) Die neue Zeit draussen und die lutherische Mission. Missionsinspektor Steck-Neuendettelsau i. Bayern.

11—13 Uhr: Innere Mission und Konferenz der Evang.-luth. Diakonissenanstalten. Leitung: Landesbischof von Hannover D. Marahrens. a) Die Liebestätigkeit der staatsfreien Kirche. Pfr. Wendelin, Direktor des Landesverbandes für Innere Mission in Sachsen.

11—13 Uhr: Diasporapflege (Vereinigte Gotteskasten). Bericht aus dem Arbeitsgebiet. Pfr. Schleinitz.

13 Uhr: Gemeinsames Essen in den Stadtsälen.

15—17 Uhr: Evang.-luth. Auswanderermission und Seemannsmission. Leitung: Generalsuperintendent D. Dr. Braune-Rudolstadt, Vizepräsident im Landeskirchenamt D. Wagenmann-Hannover. a) Die deutsche Auswanderung nach dem Weltkrieg und die Verpflichtung der Heimatkirche. Pastor Dr. Wagner-Hamburg, Direktor der Ev.-luth Auswanderermission. b) Unserer Seemannsmission weltweite Bedeutung. Seemannspastor Thun-Altona, Generalsekretär des Deutsch-Luth. Seemannsfürsorgeverbandes.

15 17 Uhr: Ausschuss für internationale Beziehungen der Kirchen. Vorsitzender: Landesbischof D. Ihmels-Dresden, Leitung: Pfarrer Hübener-Miltitz. Die gegenwärtigen Beziehungen der Kirchen zueinander. Pf. Hübener.

17—19 Uhr: Kirchenmusik. Leitung: Professor H. Hofmann, Kantor an der Universitätskirche zu St. Pauli in Leipzig. Brennende Fragen des Gemeindegesanges und der Kirchenmusik.

17—19 Uhr: Judenmission. Leitung: Missionsdirektor P. von Harling-Leipzig. Das heutige Judentum und das Evangelium. Missionsdirektor P. von Harling-Leipzig.

20 Uhr: Grosse öffentliche Abendversammlung in den Stadtsälen, Kurze Berichte von Bischöfen und Kirchenführern der lutherischen Landeskirchen ausserhalb Deutschlands über ihre Kirchen.

Für Schweden: Reichstagsabgeordneter Propst Dr. Wallerius-Hjärtum.
Norwegen: P. Normann-Oslo.
Dänemark: P. Holt-Kopenhagen.
Finnland: Bischof D. Gummerus-Tammerfors.
Ungarn: Bischof D. Raffay-Budapest.
Tschechoslowakei: Bischof D. Janoska-Liptosky Sv. Mikulas.
Senior D. Schmidt-Pressburg.

Donnerstag, den 22. September 1927:

½9 Uhr: Liturgischer Morgengottesdienst in der St. Elisabeth-Kirche. Domprediger Propst Dr. von Schwartz-Braunschweig.

½10 Uhr: II. Hauptversammlung in der Aula der Philipps-Universität. a) Vortrag von Professor D. Sommerlath-Leipzig: „Unsere Zukunftshoffnung. b) Besprechung.

13 Uhr: Gemeinsames Essen in den Stadtsälen.
15 Uhr: III. Hauptversammlung in der Aula der Philipps-Universität. a) Vortrag von Landesbischof D. Marahrens-Hannover: „Was hat Luther heute der Jugend seines Volkes zu sagen?“ b) Besprechung.
18 Uhr: Schlussgottesdienst in der Lutherischen Pfarrkirche. Unter Mitwirkung des lutherischen Kirchenchores. Predigt: Landesbischof von Sachsen D. Ihmels-Dresden.

Freitag, den 23. September 1927:

10 Uhr: Führung durch Marburg mit Besichtigung des Kunstinstitutes. Treffpunkt: Marktplatz.
14 Uhr: Ausflug nach den Hansenhäusern. Treffpunkt: 14 Uhr pünktlich am Löwendenkmal an der Weidenhaussenbrücke.

* * *

Eesti Biograafilise Leksikoni toimetus palub meie ajakirjas avaldada järgnev kirjutis Biograafilise Leksikoni asjus:

Üleskutse.

Teatavasti on Akadeemilisel Ajaloo-Seltsil teoksil Eesti Biograafiline Leksikon, millest ilmunud seni I ja II vihk. Leksikon esitab tähestikulises järjekorras kõigi nende isikute elulood ja võimalikult ka hinnangud, kes Eesti ajaloolises arengus mingit osa etendanud, alates XIII sajandist ja lõpetades käesoleva ajaga. Et niisugune käsiraamat Eesti ajalooteaduse ja üldse rahvusliku kultuuri seisukohalt omab suurt tähtsust, on toimetus suurima hoolega püüdnud rõhku panna andmete täpsusele ja sisulisele erapooletusele.

Käesolevaga pöördub leksikoni toimetus kõigi asjast huvitatute poole palvega teatada temale oma arvamist selle kohta, kas oleks tarvilik lisaks seni I ja II vihus (tähed A—M) ilmunud biograafiaile täiendusosas veel mõningaid elulugusid avaldada, ja jaataval korral — missuguste isikute elulood võiks arvesse tulla; samuti — missuguste isikute elulood peaks käsitlust leidma järgnevais vihkudes (M tähest kuni tähestiku lõpuni). Ühtlasi palub toimetus lugejaid teatada temale leksikoni I ja II vihus märgatud eksitusist, ebatäpsusist ja üldse puudusist, kui niisugusi peaks leiduma. Kõik parandus- ja täiendusettepanekud kaalutakse läbi toimetuse koosolekuil ja võetakse võimaluse järgi arvesse. Seni ilmunud elulugude kohta käivad parandused paigutatakse teose lõpul ilmuvasse täiendavasse ossa. Igasuguste ettepanekute eest on toimetus saatjaile juba ette tänulik.

Kirjad palutakse aadressida Eesti Biograafilise Leksikoni Toimetuse nimele Eesti Kirjanduse Seltsi (Tartu, postkast 25).

* * *

Saates kõigile 1 aastakäigu tellijatele uue aastakäigu käesoleva numbri, palub Usuteaduslise ajakirja toimetus neid, kes tellimist veel uuendanud ei ole, seda lahkesti teha kõige ligemal ajal.

Usuteaduslisi oskussônu.

F.

Fahnen, kirchliche, geiſtliche Standarten — kiriku lipud.
Fakir — fakiir.
Fakultät, theologiſche — teoloogia-fakulteet, usuteaduskond.
Familie, heilige — püha perekond.
Familienbibel — perekonna-piibel.
Fanariot — fanarioot.
Farben, liturgiſche — liturgilised värvid.
Faſching — vt. Faſtnacht.
Faſten — paast, paastumine.
Faſtenbriefe — paastukirjad.
Faſtengebet — paastupalve.
Faſtengebot — paastumiskäsk.
Faſtenmandat — paastumismandaat.
Faſtenöl — paastuõli.
Faſtenpredigt — paastujutlus.
Faſtenſonntag — paastupüha.
Faſtenſpeiſe — paastutoit.
Faſtentuch — paastukalev.
Faſtnacht — vastlaöö, vastel, vastlapäev.
Faſtnachtsdrama — vastladraama.
Faſtnachtsſpiele — vastlamängud.
Faſttag — paastumispäev.
Fegfeuer — puhastusetuli.
Feiertag — püha.
Feindesliebe — vaenlasearmastus.
Felddiakonie — sõjavälja-diakoonia.
Feldgeiſt — põlluhaldjas.
Feldgottesdienſt — sõjavälja-jumalateenistus.
Feldkapelle — sõjavälja-kabel.
Feldkreuz — (sõja)väljarist.
Feldmeſſe — sõjavälja-missa.
Feldprediger — sõjavälja-jutlustaja.
Feldpredigt — sõjavälja-jutlus.
Feldpropſt — sõjavälja-praost.
Felonion (φελόνης) — feloon.
Fernwirkungen, magiſche — maagilised kaugmõjustused.
Feſt — püha.
Feſtgebräuche — pühade kombed.
Feſtlieder — pühade laulud.
Feſtverkünder — pühade kuulutaja.
Fetiſch — võlus, fetiš.
Fetiſchismus — fetišism, võlususk.
Feuerbeſtattung — surnutuhastus, -tuhastamine.
Feuerdienſt — tulekummardus, -kummardamine.
Feuerraub — tuleröövе.
Feuerritus — tuleriitus.
Feuertänzer — tuletantsija.
Feuertaufe — tuleristsed.
Feuertod — tulisurm.
Feuerweihe — tulepühitsus.
fides — usk.
fides explicita — arendatud usk.
fides implicita — lihtne usk.
Filialkirche — abikirik.
filioquiſtiſch — filiokvistlik.
Findelhaus — heitlaste maja, leidlaste maja.
Findelkind — heitlaps, leidlaps.
Firmelung (Firmung) — kinnitamis-sakrament, salvimis-sakrament.
Fiſchdämon — kaladeemon.
Fiſchgeiſt — kalavaim.
Fiſchkult — kalakultus.
Fiſchmythe — kalamüütos.
Fiſchorakel — kalaoraakel.
Fiſchſymbolik — kalasümboolika.
Fiſchzauber — kalanõidus.
Flagellant — flagellant.
Fleiſchwerdung — lihakssaamine.
Fluch — needus, neede.
Fluchformel — needeformul.
Fluchgottheit — needejumalus.
Fluchpſalm — needepsalm.
Fluchtafel — needetahvel.
Fluchtext — needetekst.
Fluchzauber — needenõidus.
Fluidum, göttliches — jumalik fluidum.
Flußgott — jõejumal.
Flutſagen — uputusesaagad.
Föderaltheologie — föderaalteoloogia, leping-usuteadus.
Formel, liturgiſche — liturgiline formul, l. valem.
Formelſprache, religiöſe — religioosne formulitekeel.
formula concordiae — konkordiaformul, ühtlusformul.
Fragment — fragment, katkend.
Franziskanerin — frantsisklanna.
Franziskanerorden — frantsisklaste-ordu.
Franziskus von Aſſiſi, der heilige — Assiisi Frantsiskus, püha —.
frati bigi — hallid vennad.
Fraticelli, Fratizellen — fratitšellid.
fratres, frati — orduvennad.
fratres de vita communi — ühiselu-vennad.
fratres militiae Christi — Kristuse sõjaväe vennad.
Frauenverband, kirchlicher — kiriklik naisliit.
freie Gemeinde — vabakogudus.
Freikirche — vabakirik.
Freimaurer — vabamüürlane.
Freimaurerei — vabamüürlus.
freireligiös — vabareligioosne, vabausundiline.
Freßſucht — söömisvoom.
Freundſchaftsritus — sõpruseriitus.
Friedenskuß — rahusuudlus.

Friedhof — surnuaed, kalmistu.
fromm — vaga.
Frömmigkeit, *pietas* — vagadus.
Fronleichnam (=feſt), *festum corporis Christi* — Kristuse seletatud ihu püha.
Fruchtbarkeitsdämon — viljakusedeemon, sigidusedeemon.
Fruchtbarkeitsmächte — viljakusevõimud, sigidusevõimud.
Fruchtbarkeitsmagie — viljakusemaagia, sigidusemaagia.
Fruchtbarkeitsritus — viljakuseriitus, sigiduseriitus.
Fruchbarkeitszauber — viljakusenõidus, sigidusenõidus.
Frühlingsgott — kevadejumal.
Fürbitte — eestpalve.
Fürſorge — hoolekanne.
Fürſt, geiſtlicher — vaimulik vürst.
Fürſtbiſchof — vürstpiiskopp.
Fußkuß — jalasuudlus.
Fußwaſchung — jalgade pesemine.
Furie — fuuria.

G.

Gabbatha — kabata.
Gaben, heilige — pühad annid.
Galaterbrief — kiri kalaatlastele.
Galatien — Kalaatia.
Galiläa — Kaalilea.
gallikaniſche Kirche — gallikaani kirik.
Gallikanismus — gallikanism.
Ganzopfer — täisohver.
Garbenopfer — vihuohver.
Gärten, heilige, Paradies — pühad aiad, paradiis.
Gaſtmahl — pidusöök, -sööma-aeg.
Gaſtpredigt — külastusjutlus.
Gebäude, kirchliches — kiriklik hoone, kirikuhoone.
Gebet — palve.
Gebetsapoſtolat — palve-apostolaat.
=arten — palveviisid, -liigid.
=bedingung — palvetingimus.
=buch — palveraamat.
=einfluß — palvemõju.
=formel — palveformul.
=haltung — palveseisang.
=heilung — palvetervistus.
=inhalt — palvesisu.
=läuteu — palvelehelistus.
=mantel — palverüü.
=maſchine, =mühle — palveveski, -masin.
=rad — palveratas.
=richtung — palvesuund.
=riemen — palverihm.
=verein, =vereinigung — palveühing.
=verhör — palvekuulang.
=werkzeug — palveriist.
=wirkung — palvetoime.
=zeit — palveaeg.
Gebot, ſittliches — kõlblusekäsk.
Gebote der Kirche — kiriku käsud, k. eeskirjad.
Gebote, zehn — kümme käsku.
Gebühren, kirchliche — kirikumaksud, -taksid.
Geburt Chriſti — Kristuse sünd(imine).
Geburtsjahr Chriſti — Kristuse sünniaasta.
Geburtszauber — sünninõidus.
Gedankenvorbehalt, *reservatio mentalis* — mõttepeetus.
Geduld — kannatus.
Gefangenenfürſorge — vangide hoolekanne.
Gefangenſchaftsbriefe des Paulus — Pauluse vangipõlve kirjad.
Gefängnisſeelſorge — vangide hingehoid.
Gefängnisverein — vanglaselts.
Gefäße, heilige — pühad astjad.
Gefühlschriſtentum — tundekristlus.
=religion — tundereligioon, tundeusund.
Gegenreformation — vastureformatsioon.
Gegenſtände, fromme — vagad esemed.
Geheimbund — salaliit.
geheime Vorbehalt — sala-mõttepeetus.
Geheimkult — salakultus.
Geheimlehre — salaõpetus.
Geheimnis, religiöſes — religioosne saladus.
Gehenna — gehenna, põrgu, hävituskoht; põrgutuli.
Geiſt — vaim.
Geiſt, Heiliger — Püha Vaim.
Geiſtausgießung — vaimu väljavalamine.
=eingebung — vaimusisendamine, -sisendus.
Geiſterbäume — vaimudepuud.
=befragung — vaimudeküsitlus, oraakel.
=tanz — vaimudetants.
=verehrung — vaimude austamine.
Geiſtesausgang — vaimu väljaminek.
Geiſteschriften — vaimukristlased.
Geiſteseinwohnung — vaimuasu.
Geiſteserſcheinung — vaimuilmumine, -nägemus.
Geiſtesgabe — vaimuand.
Geiſteskranker — vaimuhaige.
Geiſteskrankheit — vaimuhaigus.
Geiſtesſendung — vaimuläkitus.
geiſtige Chriſten — vaimlised kristlased.
geiſtliche Sache — vaimulik asi.
geiſtliche Verwandtſchaft — vaimuline sugulus.

Geiſtlicher — vaimulik.
geiſtlicher Vorbehalt, *reservatum ecclesiasticum* — kiriklik varapeetus.
gelaſſen — läbelik.
Gelaſſenheit — läbelikkus.
Geläut — kellahelistamine, -löömine.
Geldgier — raha-ahnus.
geldgierig — raha-ahne.
Gelegenheit zur Sünde — juhus patule.
gelobtes Land — tõotatud maa.
Gelübde — tõotus.
Gemeinbewußtſein — ühisteadvus.
Gemeinde — kogudus.
=abgabe — kogudusemaks.
=armenpflege — koguduse vaestehoole.
=bewußtſein — koguduseteadvus.
=blatt — koguduseleht.
=geſang — koguduselaul.
=haus — kogudusemaja.
=kirchenrat — koguduse-(kiriku-)nõukogu.
=leben — koguduse-elu.
=orthodoxie — koguduse-ortodoksia, -õigeusklikkus.
=prinzip — koguduslik põhimõte.
=ſchweſter — koguduse-õde.
=verfaſſung — koguduse põhikorraldus, k. rakkim.
=vertretung, kirchliche — kiriklik koguduse-esindus.
=wahl — koguduse valimine.
Gemeinſchaft — osadus, ühisus.
Gemeinſchaft der Seligen — õndsate osadus.
Gemeinſchaften, heilige — pühade osadused.
Gemeinſchaftsbewegung — osaduseliikumine.
Gemeinſchaftschriſtentum — osadusekristlus.
Gemeinſinn — ühiskonnameel.
gemiſchte Ehe — sega-abielu.
Gemmen — kalliskivid.
Genealogie — genealoogia.
General, Ordens= — ordukindral.
Generalabſolution — generaalabsolutsioon, üldandeksandmine.
Generalabt — kindralabt.
Generalbeichte — üldpiht.
Generalien — piiskopimäärused.
Generalkapitel — generaalkapiitel, üldkapittel.
=kongregation — generaalkongregatsioon, üldkoosolek.
=ſeminar — generaalseminar.
=ſinode — kindralsinod.
=ſtudium — peastuudium.
Generalſuperintendent — kindralsuperintendent, kindralsuperdent.
Gene-alvikar, biſchöflicher — piiskoplik peavikaar.
Generationismus — generatsionism.
Geneſis — saamine, 1. Moosese raamat.
Genezareth — Kenetsaret.
Genoſſenſchaft — seltsing.
Genovefaner — jenoveevlased.
=innen — -lannad.
Genugtuung Chriſti — v. Satisfaktion.
Geomantik — geomantika.
Gerhardiner — gerhardlased.
Gericht Gottes — Jumala kohus.
Gericht, jüngſtes — viimne kohus.
Gericht, kirchliches — kiriklik kohus.
Gerichtsbarkeit, kirchliches — kiriklik kohtumõistmisõigus.
germaniſche Religion — germaani religioon, usund.
Geſangbuch, evangeliſches — evangeelne lauluraamat.
Geſchichte, bibliſche — piiblilugu.
Geſchlechtsregiſter — suguvõsa-nimestik.
Geſellſchaft, evangeliſche — evangeelne selts.
Geſellſchaft Jeſu — Jeesuse selts (jesuiidid).
Geſetz, moſaiſches — Moosese käsk.
Geſetzesfreude — käsurõõm.
Geſetzgebung, kirchliches — kiriklik käsuandlus, seadus.
gesta Romanorum — roomlaste teod.
Geſtirngottheiten — tähtedejumalused.
Geſtirnmythen — tähtedemüüdid.
Geſundbeten — tervekspalumine.
Gethſemane — Keetseman.
Gewänder, liturgiſche — liturgilised rüüd.
Gewiſſen — südametunnistus.
Gewiſſensehe — südametunnistuse-abielu.
=erforſchung — südametunnistuse-uurindus.
=freiheit — südametunnistuse-vabadus.
=problem — südametunnistuse-probleem.
Gewißheit — tõesus.
Gewohnheit — harjumus.
Gewohnheitsrecht, kirchliches — kiriklik tavaõigus.
=ſünde — harjumuspatt.
Glaube — usk.
Glaubensbekenntnis — usutunnistus.
=eid — usuvanne.
=freiheit — usuvabadus.
=gedanke — usumõte.
=held — usukangelane.
=lehre — usuõpetus.
=regel — usureegel, usujuhis.
=ſache — usuasi.
=verbreitung — usulevimine, -levitamine.
glaubwürdig — usutav.
Glaubwürdigkeit — usutavus.
Glaubwürdigkeitsforderungen — usaldavusenõuded.
Gleichnis — paraabel, tähendamissõna.
Glockengeläut — kellahelistus.
Glockenton — kellahelin.
Glockenweihe — kellapühitsus.
gloria in excelsis — au kõrges.

Gloſſarien — glossaarid.
Gloſſe — ääremärkus.
Gloſſolalie — keeltega rääkimine, glossolaalia.
Gnade, die heiligmachende — pühakstegev arm.
Gnade, die wirkliche — tõelik arm.
Gnade Gottes — Jumala arm.
Gnadenbedürftigkeit — armutarvidus.
Gnadenbehörde — armuasutis.
Gnadenbild — armupilt.
Gnadenjahr — armuaasta.
Gnadenmittel — armuvahend.
Gnadenort — armupaik.
Gnadenſtand — armuseisus.
Gnadenſtätte — armuase.
Gnadenſtuhl — armujärg.
Gnadenwahl — armuvalik.
Gnadenwirkung — armu mõju.
Gnadenzeit — armuaeg.
Gneſiolutheraner — tõsiluterlane.
Gnomen — gnoomid, mõttesalmid.
Gnomiker — gnoomik, mõttesalmide looja.
Gnoſtiker — gnostik.
Gnoſtizismus — gnostitsism.
Götterbilder — jumalate kujud.
Götterdämmerung — jumalate videvik.
Götterdarſtellungen — jumalate kujutised.
Göttergeburtstage — jumalate sünnipäevad.
Götterkampf — jumalate võitlus.
Götternamen — jumalate nimed.
Götterprozeſſion — jumalate rongikäik.
Götterſagen — jumalatesaagad.
Göttertetras — jumalatenelik.
Göttertiſche — jumalate lauad.
Göttertrias — jumalatekolmik.
göttliches Wort — jumalik sõna.
göttliche Vorſehung — jumalik ettenägemine, ettenägevus.
Göttlichkeit — jumalikkus.
Götze —väär-, ebajumal.
Götzenbild — väär-, ebajumala kuju.
Götzendienſt — väär-, ebajumala teenistus.
Goi — rahvas, mitte-juut, pagan, barbar.
goldene Bulle — kuldbulla.
goldene Roſe — kuldroos.
goldene Samstage — kuldlaupäevad.
goldene Zahl — kuldarv.
goldenes Kalb — kuldvasikas.
Goldgläſer — kuldklaasid.
Golgatha — Kolgata.
Gomorrha — Komorra.
Gott — Jumal; jumal.
Gottempfangener — jumalastsaadu.
Gottentfremdung — jumalastvõõrdumine.
Gottesandacht — jumalapalvus, -hardus.
=anſchauung — jumalavaatlus, -kaemus.
=begriff — jumalamõiste.
=beweiſe — jumalatõestused.
=bewußtſein — jumalateadvus.
=bild — jumalapilt, -kuju.
=dienſt — jumalateenistus.
=erfahrung — jumalakogemus.
=erkenntnis — jumalatunnetus, -tuntus, -tunnetis.
=erlebnis — jumalaelamus.
=fiktion — jumalafiktsioon.
=freunde — jumalasõbrad.
=friede — jumalarahu.
=furcht — jumalakartus.
=gebärerin — jumalasünnitaja.
=gedanke — jumalamõte.
=gegenwart — jumalalähedus.
=gehalt — jumalasisaldus.
=gemeinſchaft — jumalaosadus.
=gericht — jumalakohus.
=glaube — jumalausk.
=gnadentum — jumalavõlusus.
=hand — jumalakäsi.
=haus — jumalakoda, kirik.
=idee — jumalaidee.
=kaſten — jumalalaegas.
=kind — jumalalaps.
=kindſchaft — jumalalapsus, jumalalapsepõlv, jumalalapse-õigus, jumalalapseseisus.
=läſterung — jumalateotus.
=leugner — jumalasalgaja.
=leugnung — jumalasalgamine.
=liebe — jumala-armastus.
=mutter — jumalaema.
=offenbarung — jumalailmutus.
=raub, *sacrilegium* — pühaduserüüst, -rüüste.
=reich — jumalariik.
=ſohn — jumalapoeg.
=ſohnſchaft — jumalapoegus.
=urteil — jumalaotsus.
=verehrung — jumala-austus.
=vorſtellung — jumalakujutlus.
=wort — jumalasõna.
Gottheit — jumalus.
gottlos — jumalatu.
Gottloſigkeit — jumalatus.
Gottmenſch — jumalinimene.
Gottverlaſſenheit, Gefühl der — Jumalast mahajäetuse tunne.
Gottvertrauen — lootus Jumala peale, jumalalootus.
Grab, heiliges — püha haud.
Grabbeigaben — hauapanused.
Gräberkult — hauakultus.
Grabflüche — hauaneedused.
Grabform — hauakuju.
Grabfund — haualeid.
Grabhügel — hauaküngas, kalm, kääbas.
Grabkammer — haudkamber.
Grablegung Chriſti — Kristuse haudapanek.

Usuteadusline ajakiri

ilmub **4 korda aastas** (nimelt septembris, detsembris, märtsis ja juunis), iga number vähemalt 3 trükipoogna suuruses.

Tarviduse järele ilmuvad **lisavihud,** millede eest tuleb eraldi maksta.

Terve II aastakäik maksab ettetellitult (ühes saatmisega) **360 mk.**

II aastakäigu **üksiku numbri** hind on **100 mk.**

Ajakiri on määratud esimesel joonel usuteadlastele, kiriku ametikandjatele, usuõpetajatele, haritlastele, kes usu ja kiriku küsimustega teadusliselt seisukohalt tegemist teevad.

Tellimisi, kuulutusi ja kaastööd palutakse saata toimetaja aadressil: Tartu, Tiigi t. 21, prof. O. Sild.

Üksikud numbrid on müügil sealsamas,
peale selle: Tartus, Rüütli t. 15, Raag'i kaupluses,
Tallinnas, Nunne t. 11, Ploompuu kaupluses.

Saadaval on ka veel I aastakäigu numbrid.

K. Mattiesen'i trükk, Tartus